

EUSKAL GAIAK

Lingua navarrorum

Txillardegi

EUSKAL GAIAK

Lingua

navarrorum

Txillardegia

Izenburua: *Lingua navarrorum*

Egilea: Txillardegia

© ORAIN S.A.

Bilduma: Euskal gaiak

Koordinatzailea: Iñaki Urdanibia

Azala: Borja Goitia

Fotokonposaketa: Imanol Tapia

Inprenta koord.: Arteder

ISBN: 84-89077-62-2

L.G.: SS-1280/96

*Est autem talis differentia inter Ortiz Lehoarriz et Aceari Umea, quod Ortiz Lehoarriz faciet ut **Lingua navarrorum** dicitur **Una Maizter**, et Aceari Umea faciet **Buruzagui**, quem *voluerit*.*

(Antso Jakintsua Nafarroako Errege zelarik, Iruñeko Elizako Liburu Borobilean izkiriatur; 1167).

Ikus: *Investigaciones Históricas de las Antigüedades del Reyno de Navarra* - P. Joseph de Moret S.J., Pamplona 1665. (2. ed. 1766; cap. V, 97. orr.: Ed. facsimil, Retana 1977, Bilbao).

Egilearen oharra:

Aita J. Moret Mendi iruinxeme eta euskaldunak (1615-1687) honetara itzuli zituen gaztelaniara, aurrean emandako euskal hitz horiek:

Una-maizter: "suena en vascuence Mayoral de Pastores" (gogoan har bitza irakurleak euskal *un(h)ai*, *Unamuno*, *Unamendi*, etab.)

Buruzagi: "Mayoral de Peones". Eta latinezko:

Lingua Navarrorum: "La Lengua de los Navarros".

Txillardegi

I

EUSKARA DESBERDINA, ZERTAN?

Fonologia apur bat erantzuna emateko.

“Desberdina da euskara” entzuten da bazterretan aspaldidantik.

Are erdaltzaleek berek ere, itsasertzeko edo mendialdeko herriskaren batean hiztun multzo bar euskaraz ari aditzen dutelarik, ezertxo ere ulertzen ez dutela erreparatuta, amor eman behar izaten dute: “no hay quien entienda ese chapurriau”.

Ulertu-ezin hori dagoena, beraz, ezin uka.

Baina zertan datza desberdintasuna?

Eta hemen, azalpenak ematerakoan, zailtasunak agertu ohi dira. Normalean azalpen horiek eman ditzakeen jendeak, euskaraz dakien jendeak, zertsu erantzun dezakeen ez baitu jakiten.

Orain dela urte mordo bat (1995eko udan, gaizki ez banago) Parisko Trocadéro Plaza famatuan nengoelarik, aldameneko Palais de Chaillot delakoa bisitatzerantz joan nintzen, neure bizieran lehenengo aldiz. Eta “Musée de l’Homme”an sartzean, eta sarrera nagusiko hormetan, munduko hizkuntzen sailkapena topatu nuen. Zuhaitz genealogiko erraldoi hartan (hura zauskada nirea!) at, bakar-bakarrik, ezerekiko loturarik gabe utzirik, hitz hau: “**Basque**”.

Ez nekien nik gure hizkuntza nondik ote zetorren. Baina, Chaillot-en ere ageri zenez, sailkapena finkatu zuten hizkuntzalariek ere ez!

Nire hutsunea, hitz batez, ez zen izan, nik uste bezain lotsagarria. Inork ere ez zekien.

Jakintzaren ilunpe hark harrotu egin ninduen, batetik. Baina baita zirikatu eta bultzatu ere. Famili bidez jaso ez nuen hizkuntza hori, orduantsu ari bainintzen, berreskuratu nahiz, gogor saiatzen.

Euskararen kokatu-ezin hori dela bide, euskaldun askok senditu izan dugu noiz-edo-noiz, nik uste, harrokeri puntu hori geure bizieretan barrena. Alfonso Martinez Lizarduiko adiskide eta lankideak, adibidez, orain dela aste gutxi (1996/VII/21, *egin*) “Euskara y proceso humanizador” prentsa-artikulu mamitsuan aitortu duenez.

Hizkuntza bitxia gurea. Bego.

Baina “bitxia”, zertan, edo zergatik?.

Jende arruntak, normala denez, hiztegiaren mailan aurkitu nahi izaten du gakoa. Euskaldunok “etxe” esaten duguna, gonbarazio batera, espainiarrek “casa” esaten dute; eta frantsesek “maison”. Ez baitira gure esamoldearen oso antzekoak!.

Guk “izar” esaten duguna, bide beretik, gure lehen auzok “estrella” eta “étoile” diote. Guk “zaldi” deitzen duguna, beraiek “caballo” eta “cheval”. Eta abar, eta abar. Euskara *desberdina* dela nabarmen agertzen bide da.

Eta horrela da. Alderaketa ximple horietan beretan ere, “Basque is different” ondorioztatzen da.

Baina Hizkuntzalaritzak irakatsi duenez, hiztegia da hizkuntzen atalik aldakorrena, hain zuzen; maileguak direla-ta, “kutsagarriena” edo erdalgarriena.

Euskararen orijinaltasuna, beraz, askoz ere misteriotsuago eta sakonago agertzen da beste alorretan, hitz lerrokada hirukoitz horien alderaketaz soma daitekeena baino.

Egituratuta dauden alorrak (“estrukturalak” direnak, preseskiago) askoz ere iraunkorrago agertzen dira, egituratan koka ezin daitezkeenak baino.

Egituratan, multzo mugatutan, sailkaturik ez dauden elementuak, “estruktura” hertsitako atalak ez direlako, eta ez

“atomo” soil lokabeak, ez dira aisa eta banaka aldatzen ahal. Aldaketarik gertatzekotan, multzo osoek behar dute beren barne-oreka galdu.

Eta, ondorioz, gertakizun dagoen lurrikara linguistikoa, horrek freinatzen du. Egiturak eutsi egiten dio, bere horretan, jatorrizko barne-orekari. Jatorrizkoa izan, edo lehenagokoa bederen.

Eman dezagun adibide bat.

Hizkuntz gizatalde batek, halako batez, aurrerapenaren ondorioz, tresna berri bat asmatzen edo bertaratzen duenean, lanabes hori izendatzeko hitz berri bat *behar* du. Baina hitz tekniko berri horrek ez du hiztegia bere osoan daldaratzten.

“Konputagailu” hitzak, esate baterako, ez du ezertan inarosten landareen izendapenen multzoa. Guztiz beste alor batekoa den “haritza” hitza, berdin geratzen da; eta zegokion balio semantikoa ere, ordura arteko bere hartan.

Eta gauza bera gertatzen zaio, “konputagailu” hitza hiztegi orokorrari erantsirik ere, arrantzale mundukoari: “legatza” hitza zertan aldatu edo egokitu beharrik ez dago, eta bere balio semantiko zaharrean egongo da.

Alor berezi batzutakoa ez izatekotan (koloreen multzoa, adibidez; edo-ta ahaidetasun mailetakoa), ez dago “*egituratuta*”. Hiztegiko elementuok, nolazpait esateko, normalean elkarrekiko loturagabeak izaten dira; eta zerrenda *mugagabeak* osatzen dituzte.

Horretxegatik, hiztegia ez da oso iraunkorra izaten. Gizartejoerek eta modek oso eragin zuzena izaten dute hiztegian. Eta ez teknikei lotuta dauden alorretan bakarrik.

Morfologian, aldiz, zerrenda mugatutan sailkatuak agertzen dira elementuak, elementuon balio semantikoek elkar mugatzen eta zedarritzen dute; eta, hortaz, morfologi elementuak askoz ere iraunkorrago gertatzen dira hiztegikoak baino.

Fonologiaren alorra, azkenik, eta bide beretik, elementu urriagoz osaturik, are aldakaitzagoa da Morfologiarena baino (eta, zer esanik ez, Hiztegiarena baino).

Egituraturik dauden alorretan, osatzen dituzten elementu-kopuruak kontutan hartu besterik ez da behar, bataren edo bestearen iraunkortasun heina somatzeko.

Adibidez, zenbat bokale dago euskaraz? Bost. Zenbat txistukari? Hiru. Eta oraingoan Morfologiari gagozkiolarik: zenbat pertsona-izenorde? Zazpi. Zenbat izen-atzizki? (-tasun, -keria, -go, -(e)ria... zenbat?). Zenbat adjektibo-atzizki? (-kor, -koi, -garri, etab.).

Aldiz, zenbat zuhaitz berezten dugu euskaldunok? zenbat xomorro? zenbat errota-atal, eman dezagun?.

Zerrenda hauek, jakina, aldatu egiten dira bizigiro batetik bestera igarotzean. Kaletarrok oso hiztegi murrizta dugu arrantzari buruz, esate baterako. Baina hiztegiari buruzko zerrendak, luzeagoak dira fonologiari buruzkoak baino.

Alorrari dagokion zerrenda irekia denean, elementu berri baten sarrerak ez du inolako desordenu edo desoreka orokorrik sortzen. Esan dugunez, “konputagailu” hitzak ez du hiztegia bere osotasunean dardaratzen. Baina /11/ fonemaren “ye-kuntzak” bai. Bapatean “hila” eta “ia” ez dira leku askotan bereizten; eta “oiloa” eta “oihua” ere ez. Berezgarri eta bereziak izan diren unitateak, nahasi egiten dira. Eta ulerkuntza eskastu egiten da.

Fenomeno bera dakar /s/ eta /z/ fonemak nahasteak. “Ezker”, “esker” bihurtzen da, edo alderantziz; eta “hazi”, “hasi”. Hizkuntza egoki erabili eta ulertuko bada, /s/ ≠ /z/ bereizketari eutsi behar. Elementu asko baitira batera lardaskatutakoak.

Honegatik, hitzak askoz aisago galtzen edo funsgabetzen dira, fonemak edo atzizkiak baino.

Hitz batez, eta horren guztiaren ondorio, euskararen *jatortasuna* (edo oinarrizko desberdintasuna) *Fonologian* aurkituko dugu nabarmenenik.

Hots, zein dira berezitasun *fonologiko* horren ezaugarri nagusiak?

Jar dezagun arreta, kapitulu honetan, ezaugarri *sintagmatikoetan*, arazo supra-segmentalak (azentua eta entonazioa) hurrengo kapitulurako uzten ditugarrik.

Euskal *bokalismo boskoitza*, /i,e,a,o,u/, ez da oso orijinala. Hizkuntza askok eta askok dute, munduan barrena, bokale-egitura boskoitz hori bera.

Armenierak, adibidez, bost bokale horietzek ditu, Kaukasoa; Buruxaskierak, Karakorum mendialdean, sistema bera du. Eta gauza bera esan behar da Afrikako Swahilierari buruz, Amharikerari buruz, Zulueraz, eta abar luze bat.

Latinak ere (latin klasikoak, alegia) bost bokale horietzek zituen (**luze/labur** izariaren arabera bikoiztuak). Eta gero, hizkuntza erromaniko batzutan, zazpitara aldatuak.

Gaztelaniak, hain zuzen, Zerdeñako sardoak bezala, Mendebaldeko hizkuntza erromanikoen joera nagusitik urrunduz, bost ditu: euskarak dituen berberak.

Zerk eragotzi zuen Gaztela zaharrean mendebaltar hizkuntza erromanikoen joera nagusitzea? Harrigarria. Antz hori ez baita fonologikoa bakarrik, are fonetikoa era baita: “no sólo (coincide) el sistema vocálico... sino también las realizaciones fonéticas” (Mitxelena, *Fonética Histórica Vasca*, 47).

Gaztelaniak erakusten duen bokale-berdintasun horretan, euskal *sustratoaren* eragina ikusi dute gehienek. Eta hau ez da batere txorakeria: Kukula-ko Donemiliagako lehenengo “glosa” famatuak, batera izkiriatu baitzituen Errioxa Garaian, orain dela mila urte, fraile euskaldun elebidun batek euskaraz eta gaztelaniaz.

Gaur egun ziur dakigu garai hartako errioxarrak (XIII. mende inguruak), Bertzeoko Gontzalo lekuko, elebidun diglosikoak zirela eskualde hartan. Bazekiten euskaraz; baina idatzi, gaztelaniaz egiten zuten. Nafarroan bezalaxe (gogoan har, Zierbideren ildotik, Lizarra euskalduneko izkribuetan topatzen dugun okzitaniera, sekula santan euskal arrastorik gabea). Edota, gaur egun, Suitza germanikoan gertatzen denaren bidetik: herriak suitzeraz egiten du familiar eta lagunartean; baina, idatzi, alemanez idazten da soilki.

Donemiliagako fraileak euskara zukeen ama-hizkuntza, baina eskolatzearekin, gainezarria, gaztelania, orduantxe hoiztzen hasia.

Interesa duenak harriduraz irakurriko du Jose Maria San Sebastian “Latxaga” euskal idazleak aspalditxo argitarara eman-dako liburuxka: *Errioxako San Millan*, 1974; Edili, Donostia.

Baina badago azpimarragarriagorik.

Luzaz eman da aintzakotzat euskaldunok ez dugula /f/rik ahoskatzen: “ezin” omen dugula fonema hori esan; eta, ordez, /p/ esaten dugula: pamilya, Pernando, aparra, prutu, eta abar.

Euskara Batuaren alfabetoa zedarritu beharra gertatu zenean, irizpide nagusiaren kontra jokatu behar izan zuen Mitxelenak; eta, gaurko eta biharko hizkerari zegokionez, /f/ grafema bidezkoa eta beharrezkoa zela aldarrikatu zuen: “F, noski ontzat hartzekoa da, erdaratikako hitzetan ez ezik (fedé, faltsu, etc.), baita ere bestelakoetan. Zuzenago dirudi, hain zuzen, *afari*, *alfer*, *Nafarroa* idazteak, beste edozein idazkerak baino” (Arantzasuko Txostena; 1968; II, 1).

Hala ere, gauza segurua da euskal /f/a, fonema “berria” dela, korrelazio eskuarretan kokatu ezina (“autonomo” bataiatu nuen nik, egokiagorik ezean, 1980ko neure lanean). Ahoskeraz ere oso aldakorra da. “Es seguro —idatzi zuen Mitxelenak— que su introducción es relativamente reciente” (Fonética H.V.; 13.3, 262).

Ezpain-horzkaria eskuarki, bai. Baina baita {Ø} ezpainbikoa ere zenbait lekutan: Barranka inguruan, adibidez, Ana M. Etxaidek aspaldidanik azpimarratu duenez.

Eta (hau ere oso maiz) beste fonema baten soinuaz emana: /b/, /p/, etab. Horra hor 1415eko eskutitz famatuan (Mattin Zalba, 1415) agertzen den “abari” idazkera. Edo-ta besta, aparra, konprome, ikua, auherra eta aurrea, eta abar.

Labur esanda, antzinako euskarak ez zuen /f/rik; eta /p/rik ere ez, sandhi-bidezko /b/aren gorketaren ondorioz ez bada. (H)esparru/barru bikotearen bidetik ulertzekoa.

Euskararen jatorriaren eta ahaideen bila abiatuko garenean, oso kontutan atxeki beharko dugu hau guztia.

Beste ezaugarri bitxi bat: euskarak txistukarien multzoan erakusten duen hirukotea: /z,s,x/. Gorrak hirurak, ahoskabeak. Frantsesetik urrunduz, adibidez, euskarak, oro har, txistukari ozenik ez baitu: “gazon” edo “plaisir” frantses hitzetan ditugun txistukari ozenak.

Txistukari gorren multzo hirukun horri gagozkiolarik, Europako hizkuntzetan ez da batere “normala” (alegia, ez da batere maiz gertatzen).

Frantsesez, adibidez, *bi* txistukari gor daude bakarrik: “grosso modo” gure “z”aren moldekoa bata: ça, siffler, céder, poisson, aldika “ç, ss, c, s, ti”, eta abar, idatzia. Eta gure “x”arenekoa bestea, “ch” idatzia: chou, charbon, cheville.

Gaztelaniaz, berriz, txistukari gor bakar bat dago, gure “s”aren antzera ahoskatua: sano, solo, subir, queso. Andaluzian eta Hego-Ameriketean gure “z”ren tankeran ahoskatzen bada ere.

Honek korapilo latzak ekartzen dizkie euskaraz ikasi nahi duten erdaldunei: nola bereziko, ahoskatzean eta aditzean, *besi* eta *bezi*, adibidez; edo-ta sagu eta xagu. Batez ere zenbait eskualdetako euskaldun petoek ere (eta ez bizkaitarrek bakarrik) /z/ eta /s/ bereizten ez dituztelarik...

Funtsean, eta artikulakerari buruz, oso desberdinak dira /z/ eta /s/ fonemak. Lehenengoa bizkarkaria da (“+distributed” Fonologia modernoaren hizkeraz); bigarrena, berriz, gure “s”, apikaria delarik (“-distributed”).

Honek azaltzen du ongienik bi fonema antzeko horien egonkortasuna, baita elkarrekiko desberdintasunari ongi eustea. Soinuen trukaketak ondorio semantikoak izaten baititu: sagua eta xagua, ez dira gauza bera.

Bide beretik, eta korrelazio hertsian, hirukuntasun berbera aurkitzen dugu euskal *afrikatu gorren* multzoan: /tz, ts, tx/.

Oraindik ere, esate baterako, oso ongi bereizten dira, euskalkirik gehienetan, *hotza* eta *hotsa*: edo-ta, *atzo* eta *atso*. (“Atzo hil ziren hamar atso”) kanta ezaguna, oztopa-harri bihurtu ohi da erdaldun ikasleen artean.

Baina gutxiagotan aipatu ohi da erdaldun nafartarrek ez dutela batere eragozpenik euskal /ts/ afrikatua egokiro ahoskatzeko: “atso” hitza ongi ahoskatzeko, aski dute erdal “atro” esaten saiatzea; “cuatro” (=lau) esaterakoan, konturatu ere gabe “kuatso” esaten baitute, hiru silabatan!.

Euskal Herritik irtenda, berriz, afrikatu gorren hirukote hori ez da maiz aurkitzen; eta horretatik ezinak eta nekeak.

Gaztelaniaz afrikatu bakarra dago: “ch” idatzitakoa. Euskarazko “tx”aren antzekoa; berdin berdina ez bada ere. Hori delata, “abertzale”, “abertxale” bihurtzen da. Edo-ta, “abertzale”, txistukari ozenaz (... edo gorraz), erdal “zalamería”ren bidetik.

Eta frantsesez, bide beretsutik, afrikaturik bat ere ez dagoenez geró, [abertzale] entzun daiteke, “gazon”en bidetik.

Bi fonema hirukote horiek, beraz, honelako edo halako interferentziaren eraginez, koloka daude gaur leku askotan.

Euskaraz bi *dardarkari* izatea, berriz, ez da, Hegoaldeari dagokionez, oso zaila eta desberdintzailea; gaztelaniaz ere bi fonema horietxek badaudelako: /r/ eta /rr/.

Gaztelaniaz /perro/ eta /pero/ desberdinak dira idazkeraz, ahoskeraz eta balio semantikoaz; zakur/baina; /caro/ (=garesti), eta /carro/ (=gurdi) desberdinak diren bezala.

Hegoaldeko euskaldunek, edo-ta gaztelaniatik euskarara heldu diren ikasleek, arazorik gabe bereizten dituzte “zoro” eta “zorro”; eta “bare” eta “barre”.

Ipartarrek, berriz, eta frantsesez hezitako euskaldun berriek, arazoak dituzte; gaur egun frantsesezko “dirai” eta “verrai” hitzetan ageri diren *bi dardarkariak*, soinu berberaz ahoskatzen direlako.

Fonema-bikote hori Euskal Herri osoan erabili izan da, azkeneko mendeetan behintzat: “todos los dialectos vascos han conocido, en tiempos modernos, una oposición *r/R* entre dos fonemas de articulación apical” (Mitzelena, Fonética H.V., 327).

Hala ere, ez da oso segurua *r/rr* bereizketa hori (dardarkari leuna vs. dardarkari azkarra) euskaraz betidanikoa denik.

Gipuzkoa/Nafarroa muga inguruetan, adibidez, gauza eza-guna da “berriz”, “beriz” ahoskatzen dela; “ekarri”, “ekari”; eta “etorri”, “etori”. Berrikuntza baten aurrean gaude? ala arkaismo baten aurrean?. Zuberoan neutralduta dago oposizioa kasu askotan. Eta gipuzkoarrok ere maiz esaten dugu “ze ai zeate?”, /t/ leunak “janez”.

Navarro Tomasek argitaratutako dokumentu mordoan ere (Documentos Lingüísticos del Alto Aragón, Columbia University, Syracuse 1957), oso maiz aurkitzen dugu *r/rr* fonema-bikotearen nahasketa. Hots, eskualdearen kondaira linguistikoa eza-guturik, nekez bazter daiteke euskal sustratoaren eraginaren hipotesia.

Eta galdera berriro dator: euskara zaharrak bereizten ote zituen bi dardarkariok?

Aurrerago itzuliko gara puntu honetara. Eta, bidenabar esateko, aspaldiko euskaldun batek “atzerago” esango luke, eta ez “aurrerago”; *gero* eta *aitzina* oposiziotan baitaude... *Niri* “aurrerago” irten zait... Baina “aintzina”, “lehen”i dagokio...

Hasperenketan dugu, azkenik (/h/an eta kontsonante hasperenduetan: ph,th,kh) euskalduntasunaren ezaugarririk sendoenetako bat.

Latinez oso aspaldidanik galdu zen hasperenketa: “le /h/ avait été sans doute fortement aspiré en latin archaïque. Mais dès la fin de la République, c’est à dire vers le temps de Cicéron, cette aspiration disparut; et on ne la maintint qu’artificiellement, dans les écoles et dans le langage de la société polie” (Éléments de Linguistique Romane, Bourcier, 48).

Areago: “greziar” modura hitz egin nahirik, hasperenketa zentzugabeak bultzatu ziren; baina hizkuntza erromanikoetan, eta ahoskeraren esparruan, ez zegoen Errepublikaren garaietatik aspaldiko hasperenketen arrastorik.

Euskarak ez du, beraz, inolako “laguntza”rik jaso ondoko erdaretatik /h/aren iraupenean; alderantziz baizik. Hasperenketa, bestela esanda, ez da inolako “erdalkuntza” edo interferentzia. “Garbizale” izeneko batzuk bolada batez hori ere asmatu bazuten “/h/ madarikatua” suntsitzeko.

Iberikoz, bestalde, hasperenketarik ez zegoen.

Akitanieraz agertzen den /h/ multzo ugaria, beraz, Mitxelenaren ildotik Gorrotxategi irakasleak garbiki idatzi duenez, euskal sustratoak azal dezake; eta ez inolako “kutsaketa” iberikok, horrela mintzatzea barkatzen bazaigu.

Baina honetaz berriro mintzatuko gara ondoko kapituluetan.

Gaur egun, eta aspalditxo honetan, hasperenketa gainbehera joan arren, aspaldiko mendeetan zabalera osoa izan zuen fonema honek Euskal Herrian barrena: “se diría, en resumen —zión Mitxelenak— que /h/ fué un día común a todas las variedades de la lengua” (Fonética H.V., 205). Eta gure hizkuntzaren ezaugarri fonologiko nagusizat har daiteke.

Euskara Batuaren Txosten Nagusian (1968), hamaika tirabira mingarriren ondoren, eta irakurleak ongi dakikeenez, “h” grafema ere onartu zen (ahoskeraz ezer erabaki ez bazen ere). Baina hasperenketa mordo bat grafiatik kentzea erabaki zen.

Kontsonante hasperenduak, /h/rik gabe idaztea erabaki zen horretara: ephe, urthe, khar; epe, urte eta kar bihurtu ziren.

Muga silabikoaren ondoko hasperenketak oro kendu ziren grafiatik: alhor, alor bihurtu zen; senhar, senar; erhi, eri; eta urrhe, urre. Honek “hatxe-gabetu” egin zuen Euskara Batua hein handi batez.

Bide-erdikotzat jo behar da, hitz batez, Euskara Batuak hartutakoa. Eta denbora-galtze negargarritzat hirurogeiko hamarkadan, eta geroago ere bai, ortografia alor honetan pasatakoa.

¶ Sautrela

Heuscara da campora, era goacen oro dançara

Oheuscara lande ezac garacico herria
Ceren hantic vqben bayruc beharduy an thornuya
Lehenago hi baitinçan lengoaget an azquena
Oray aldiz içaneniz ororaco lehena.

Heuscaldunac mundun orotanpreciatu ciraden
Bana hayen lengoagiaz berce oro burlatzen
Ceren ece yn scripturan erideiten ezpaitzen
Oray dute iccalliren nola gauç a honacen.

Heuscaldun den guicon oroc alcha beça buruya
Eci huyen lengoagia içanenda floria
Prince eta iaun handieç oroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhalsteco desira.

Desir hura conplitu du garacico naturac
Eta haren adisquide oray bordelen denac
Lehen imprimuç alia heuscaren hurada
Basco oro obligatu iagoiticoz hargana.

Eray lelori bailele leloa : aray leloa
Heuscara da campora eta goacen oro dançara.

DEBILE PRINCIPIVM MELIOR
FORTVNA SEQVATVR.

B. Etxeparek 1545an idatzitako *Linguae Vasconum Primitiae* liburuko "Sautrela" olerkia

Fonetikaren aldetik, amaitzeko, euskal /h/ (alegia, Iparraldean ahoskatzen dena), eta gaztelaniazko /j/ belarea (jauja, jamón, jarro) ez dira soinu bera. Lehenengoa glotala da, funtsean bere bi motetan; bigarrena, belarea delarik.

Euskal Herriaren inguruko gaztelaniaz /h/rik ahoskatzen ez denez, baina /j/ bai (belare gisa), euskaraz lanak ditugu erdal “jota” gisa ahoska ez dadin. Gogoan hartzea besterik ez dago, irri eragin nahiz, behinola Euskara Batuaren aurkakoez asmatutako “jarrizko majain jau” hura...

Ingelesez, adibidez, “ham” (= urdai-azpiko) ez da /jam/ ahoskatzen (“jamón” hitzaren bidetik), [haem] baizik.

Baina aski da honetaz; eta bego horretan hasperenketaren grafian izandako istiluen laburtzapena.

Bi hitz bederen *diptongoei* buruz.

Azkue-ren iritzia (diptongo goranzkoak, “crecientes” erdaraz, ez *divela euskal diptongoak*), gogortxo gertatzen bazaigu ere, zuzen ikusia da funtsean.

Euskarak, beraz, oro har bederen, *bost* diptongo ditu; eta bostok beheranzkoak dira: *ai, ei, oi, au*, eta *eu*. Gehi maiztasun txikiko goranzko bakar bat: *ui*. Adibidez, horra hor: aipatu, sei, koipe, hauxe, eutsi; eta Arruitz (bi silaba, jakina).

Euskaldunik gehienek joera azkarra erakusten dute (“gaur arte erakutsi dutela” esan behar litzateke!) eskualde askotan diptongo goranzkoak nola edo hala baztertze edo bestelakatzeko. Erdal “suerte” silababikoa, hirukuna bihurtu da euskaldun ezpainenetan {*su.ber.te.*}; edo-ta “zorte”, monoptongaketaz; erdal “almuerzo” hitza, bizkaieraz, “ar.mo.su” bihurtu den bezala.

Erdaldunen artean, berriz, *guztiz alderantzizko* joera topatzen dugu.

Alde batetik, diptongo beheranzkoak, hiato bihurtzen dituzte: gure *Ei.bar* bisilabikoa, [e.í.bar] bihurtzen dute, hiru silabatan; gure *Be.a.sain* hirukuna, [be.a.sa.ín] bihurtzen dute, lau silabatan.

Baina alderantzizko aldaketak ere bai. Azpeitia (lau silaba euskaraz : [az.pei.ti.a], hiru silabatan ahoskatzen dute, goranzko diptongoa onartuz: [az.pei.tia]; eta Ermua (hiru silaba euskaraz, [mu.a] bisilabiko eginez), erdal ezpainetan [er.mwa] bihurtzen da, bi silabatan.

Antzeko fonologi arazoa Iparraldean. Baxenabarrera jatorrez aurki daitezkeen salbuespenak alde batera utzirik ([Do.nia.ne], adibidez, diptongo goranzkoak, hiru silabatan), euskal [Mi.a.rri.tze] lau silabatan, frantsesezko [Bia.rritz] bisilabiko bihurtzen da.

Hitz batez, euskaraz hiatoa dagoen kasuetan, diptongoa aurkitzen dugu erdaraz; eta erabat alderantziz, euskaraz diptongoa dagoen lekuetan, **erdaldunek hiatoz** ahoskatzen dute!

Fonologi talka etengabe horretan zeinek galtzen duen, eta zein irabazle gertatzen, argitu beharrik ez dago.

Aurkaritza maila bera topatzen dugu kontsonanteen alorreko lege fonologikoetan.

Gai teknikoegia izanik, adibide bakar bat emango dugu.

Trabakarien arteko sandhietan dugu. Ozentasunaren alorrean, *ezkerreko* kontsonantea nagusitzen zaio eskuinekoari, euskaraz: Haitz + gorri, Aizkorri ahoskatzen da euskaraz, *bi gorrez*. (Eta ez Aizgorri, /z/ ozenaz). Guk asimilazio *aurrerakaria* egiten dugu, hizkuntza zeltikoetan bezala.

Gaztelaniaz, aldiz, *eskuinekoa* nagusitzen zaio ezkerrekoari. “Esguinçe” erdal hitza, [eʒ.gin.θe] ahoskatzen da erdaraz, bi soinu ozenez; eta *eskuinekoa* ezkerrekoari nagusitu zaiolarik. Asimilazio atzerakaria, alegia. Justu kontrakoa.

Erdararen eraginez, joera atzerakari hori agertzen da gero eta azkarrago euskaldun gazteen artean: [ez.da.kit] entzuten da gero eta maizago, euskaldun [ez.ta.kit] jatorraren orde.

Aurkaritza mota berbera dugu frantsesaren aldetik: “bec d`aigle” multzoa, bi soinu ozenez ahoskatzen da han [beg.deg]. Baina gure baserritarrek ez dute sekula esaten [oieg.dira], [oie(k).tira] baizik.

Alderdi asko eta askotan, erdal Fonologia dator garaile azke-

neko urte hauetan, mende luzetan barrena gureak izan diren joerak baztertuz. Hain zuzen ere, euskal joera horiek "bitxi", "arrote" eta "baztergarri" agertzen hasi dira; eta erdaratikakoak, berriz, "progre" eta "dotore".

Herrien arteko hierarkia aurkitzeko, ez baita beti legetaraino jaitsi beharrik...

II

EUSKAL AZENTUAZ ZERBAIT

Aurreko kapituluan, Fonologia “segmentala” deritzon atalean egin ditugu ohar xume batzuk.

Euskararen zertasun berezi desberdin horren bila aurrerago joanez, beste horrenbeste egin dezakegu “supersegmentala” deritzon Fonologia alorrean; azentuaz, beraz, eta entonazioaz.

Oraintsu arte esparru labaina eta arriskugarria izan da hori euskalarien artean. Esparru iluna, batez ere. Gauza ezaguna baitzen euskalkien artean diferentzia gaitzak zeudela.

Hori dela-ta, isiltzea zuhurrena, noski. Edo-ta, askotan horrelakoetan egin ohi dena: problema bera ukatu, “Euskaraz azenturik ez dagoela” jaurti eta kitto.

Azkeneko urte hauetan, ordea, eta Jose Ignazio Hualde eta Iñaki Gaminderen ikerlanen ondorioz oso bereziki, egoera errortik ari da argitzen; eta ohiko Fonologian aurkitzen genituen desberdintasunak guztiz nabarmenak eta sakonak izaten baziren ere (aurreko kapituluan laburki azaldu dugunez), alor *prosodikoan* oraingoan, areagotu egin da euskararen orijinaltasunaren misterioa.

Atal honetan, lehendabizikoan bezala, iradoki egingo ditugu bakarrik problemak eta irtenbide batzuk; irakurleren bat edo besterengan, agian (eta “agian” hau Ipartarren balio semantikoaz darabilgu hemen), jakin-mina azkarturik, euskal Hizkuntzalaritzaz seriotan arduratzeko asmoa hozituko delakoan.

Sakonki aztertua izan da gaztelaniaren azentua. Jakina. Bai alderdi akustikoak, bai pertzepzioari lotutakoak, ongi landuta daude.

Badakigu, esate baterako, gaztelaniazko hitzetan (azentu-unitateetan zehazkiago), unitatearen eskuin aldeko mugatik hasi, eta *bigarren* silaban egoten dela azentuz markatutako silaba. Bestela esanda, estatistikoki, %80 kasutan, [-2] silaban erortzen dela. Gaztelaniaz *paroxitonia* dela nagusi, esan ohi denez.

Adibidez: “el monte” hitz bikotea edo multzo fonikoa kon-tutan hartzen badugu, [el + mónte] ahoskatzen da; /món/ silaba azentudun hori, eskuin aldetik kondatzen hasi, eta bigarren silaba delarik. Horretatik [-2] hori. Azentudun silaba bestalde, *bakarra* da unitate horretan.

Gauza bera “de las casas” multzoan: [de + las + cásas] ahoskatua; /ká/ azentuduna, eskuin aldetik hasi, eta berriro bigarren silaban erortzen delarik .

Are errazagoa da frantsesaz azentuaren kokagune hori; hiz-kuntza honetan *beti*, %100 kasutan, [-1] baita. Edozein azentu-unitatetan, eskuin aldetik hasi, eta *lehenengoan*: “les maisons”, adibidez, [lemezó], /zó/ hori azkeneko silaba delarik; edo-ta, eskuin aldetik berriro kondatuz, [-1], lehenengoan. *Oxitonia* nagusi; eta azentudun silaba hori, gaztelaniaz bezala, *bakarra*.

Euskaraz, berriz, zer? “mendietatik” azentu-unitateak, adi-bidez, non darama azentua? Areago: silaba *bakar* batean agertzen al da azentua?

Euskaldunek berek ez dute erantzuten jakiten.

Oraino zailago. Euskalki batekoak gauza bat erantzuten bai-tute; eta beste batekoek, beste bat.

Oso famatu bihurtu dira, esate baterako, Resurrección M. Azkue apaizak, lekeitiarra, Euskaltzaindiaren sortzaile eta lehen-dabiziko lehendakaria izandakoak; eta Sebero Altube arrasatea-

rrak, berau ere oso jantzia eta ikasia euskararen alorrean, arazo honetaz izan zituzten eztabaida azkengabeak. Biek zuten arrazoia; euskalki mota desberdinez ari baitziren!.

Jose Ignazio Hualde “nafartar amerikano” hizkuntzalari zorrotzak bizkaieraren gorabeherak garbiki ulertu eta azaldu zituen arte, eta dagozkien lekuan kokatu arte, itota ibili gara euskaltzaleok; saltsa hartan zer pentsa eta nora jo ez genekielarik.

Bagenekien, hau bai, Martinet eta Mitxelenaren arteko eztabaida historiko baten ondorioz, euskal azentuaren kokagune nagusia {+2} *izana* zela, errenteriar jakintsuak defenditu zuenaren bidetik. Eta ez, frantses hizkuntzalari ospetsuaren kontra, [+1] lehenengoan.

Azentua eta /h/ oso loturik egon direla jakinik, Mitxelenak nabarmendu egiten zuen /h/aren kokapena: “la aspiración sólo se ha conservado o se ha producido *delante* de la vocal acentuada, que sería así de ordinario la segunda de la palabra” (F.H.V., 408).

Honen argigarri, eman diezaiogun begiralditxo bat ondoko zerrenda honi:

a) Ahetze, Ahazparne, Ahatsa, Behauze, Ahurtiri; Ilharre, Anhauze, Arhantsusi; Epherre, Atharratze, Akhamarre.

b) Ahul, eihara, ahizpa, uhulgu, lehor; alhaba, senhar, urhe, orhe; ephe, urthe, makhila.

Leku-izenen eta hiztegi hitzen multzotik ateratako bi zerrenda horiek ezin argitsuago dira.

Euskara Batuan izkutaturik gelditu dira ezaugarri fonologiko argitsu hauek. Mitxelenaren agindupean, pragmatismoz, eta Federiko Krutwigek proposatzen zuenaren aurka (alegia, getxotarrak, Ipar-aldeko idaz-tradizioari eutsiz, hasperenketa *guztiak* idaztea proposatzen baitzuen; horretan, bidenabar, kaukasiar hizkuntzekiko eite sakona salbatuz), eten egin bai-

tzen Literatura Klasikoan sendo agertzen zen lotura sinboliko hori.

Iparraldean ere gainbehera zetorren ahoskera zaharra, azkar-kiago deuseztu zuen aldaketa ortografikoak. Gaur, Batuaz, alaba, senar, urre, ore, epe, urte eta makila idazten baitira hitz horiek; hasperenketaren aztarnak oro osoki ezabaturik.

Bidenabar esateko, ezkerretatik hasi, eta bigarren silaban jatorriz ez zegoen /h/ agertzea posible bada (mainu/mainhatu); alderantziz ere, lehenengo silaban "espero" zitekeen hasperen-keta, desagertu egiten da lehenengo silaban: hi/ago; edo hil/ilhe-rri. Kasu hauetan guztietan, Batuaren grafia urrundu egin da ahoskeratik.

Hautatu den ortografiak, beraz, urrundu egin gaitu jatorrizko ahoskeratik; euskal sustrai fonologikoaren lardasketan lagunduz. Alde honetatik, xuxenak ziren Krutwigen kritikak.

Azentuaren kokaguneari dagokionez, eta interferentziarik txikieneko mendebaltar euskalkietan garbi aurkitzen dugunez, azentudun silaba, ezkerretik kondatu beharra dago; eta ez eskuin aldetik.

Funtsezko joera fonologiko horrek (orain, gero eta nabarmenkiago, "abantzia", Mitxelenaren hitzaz esateko), alegia ezker aldetik bilatzeak kokagunea, eta ez eskuin aldetik, osoki urruntzen gintuen inguruan ditugun hizkuntza erromanikoetatik.

Azentua eskuin aldera eramateko joera berria (Ekialdeko zenbait euskalkitan, eta erdal-euskaldun-berriengan oso azkarra), interferentzia hutsa da. Eta gaztelaniaz nagusi den [-2] (eta frantsesez [-1]) egiteko joera, erabat dago euskal [+2] kokagunear-kin kontrajarria .

Larry Hyman-ek emandako azentu sailkapen orokorrean (Studies in Stress and Accent, 1977; 56-68 orr.), 444 hizkuntza agertzen dira.

Azentu-kokagune nagusia eta garbia dutenak, 300 dira. Euskararena, dena dela, garai hartan Hymanek zehazki ez ezagu-

turik, N'Diaye-ren lanaren bidez baizik (Baztango euskalkiaz), "at" agertzen da. Bestetan ere bidaide izango dugun *burushaski*-rekin bateratsu topatzen dugu, "isolates" multzoan.

Hyman-en sailkapen horretan, hizkuntzen azentu-kokaguneak hauek dira:

{+1}, "dominant initial stress"	114 hizkuntza
[-1], "dominant final stress"	97 hizkuntza
[-2], "dominant penultimate str."	77 hizkuntza
{+2}, "second syllable d.s."	12 hizkuntza

Azkeneko multzo honetan, beraz, %2,7 besterik ez dago. Zein multzotan zein?

{+1} azentuko "prototono"etan (hitza Basterretxua "Oskillaso"ri datzekio) Kaukasoko bi hizkuntza ezagun topatzen ditugu: txetxeniera Iparraldean, eta georgiera Hegoaldean. Gehi Australiako mordo bat. Eta Europa honen barruan, indo-europar batzuk, batetik: txekiera, latviera, serbo-kroaziera, alemana, nederlandera, irlandera. Eta uraliko mordoxka bat, bestetik: suomiera, estoniera, hungariera (Collinder-ek 1955ean irakatsi zue-nez, multzo osoaren ildotik joanez).

[-1] azentuko "oxitono"etan, turkieraren talde zabaleko hogeit bat hizkuntza sartu behar dira; gehi indo-europar multzo bat: armeniera, kurdiera, persiera; baita frantsesa ere, noski. Hebraiera modernoa, honetan kokatu behar da, eta hemen ere Ertamerikako maya-sortako batzuk. Eta Ipar-Japonian suntsitu berria den *ainu* hizkera.

[-2] azentuko "paroxitono"etan, Ameriketako hizkuntza mordo bat sailkatu behar da; Ketxwa eta Aymara andestarrak barne, baita semitiko batzuk ere. Indo-europar mordo bat ere bai, jakina: bretoinera eta kimriera zeltikoak, poloniera, errumaniera, portugesa, gaztelania (sailkapenean "Spanish" deitua), eta abar.

Ohar garrantzitsu bat honetaraz gero: paroxitonia nagusi erakusten duten euskalkiak (zuberera, erronkaria, hego-nafa-

rrera mota asko, aezkera eta ultzamera) multzo honetantxe sartu behar genituzkeela; gaztelaniarekin batera.

[+2] multzoan, azkenik, zer topatzen dugu? zein dira gure 12 azentukide horiek, Hymanen sailkapenean? Hona hemen laburki zerrendak erakusten diguna: Ipar-Amerikako zortzi hizkuntza “indio”, “siux” famatuak mintzo diren “dakota” barne; Kaukasoko hizkuntza bakar bat, Tsakhur izenekoa, Daghestanen: hamabost bat mila hiztun, Kaukasoko beste mintzaira asko bezala kontsonante hasperenduz eta glotalez erruz hornitua. Eta mongoliera batua. Kitto!

Euskara, jakina, Mitxelenaren bidetik, eta gaurko ikerkuntzen ondorioz, dudarik gabe azkeneko multzo honetan jarri beharra dago.

Europar, hitz batez, at gaude. Euskara, bakar-bakarrik!

Euskal azentuak dakazkigun ustekabeak, hala ere, ez zaizkigu horretan amaitzen.

Jose Ignazio Hualdek 1986az geroztik gutxienez azaldu digunez, euskalkien multzoa funts-funtsean *bitan* zatiturik dago azentuari dagokionez.

Alde batetik, azentu kera “klasikoa” erabiltzen duten euskalkiak daude. Berauetan, gauzak arrunt laburbilduz, hitz (edo azentu-unitate bakoitzak zehazkiago), gaztelaniaz, frantsesez edo latinez bezala, azentu *bakar bat* gailentzen da *silaba bakar* batean.

Eta bestetik, “doinu-azentua” duten euskalkiak daude. Bizkaiko kostaldekoak, oro har; silaba bakar eta gailurtzailerik ez daukatenak. Lekeitiar bati azentua non ipintzen duen galdetzea, alfer lana. Ez daki. Eta ez da harritzekoa. Lekeition ez baitago molde “ofizial” eta erromaniko-airea duen silaba azentudunik.

Zerbait arrarorik gertatzen dela somatzen zuten hizkuntzalaririk argienek. Antonio Tovarrek, adibidez, orain dela mende erditsua: “El concepto indo-europeo y semítico de que *cada palabra tiene su acento*, parece que no es aplicable al vasco “(La lengua vasca, 37. orrialdean; 1950).

Datuak falta ziren, ordea, kanpo-lana genuen eskas; eta horixe da azkeneko urte hauetan, tresneria berriaren laguntzaz, eta hizkuntzalari gazteen suari esker, pilatzen ari garen altxorra: ezinbesteko informazio akustiko eta fonetiko ugari eta fidagarria.

Horrela, Gipuzkoan eta Mendebaldeko Nafarroan, trantsizioko sistemak ditugula frogatu dugu (ikus, adibidez, "Revista de Psico-didáctica" aldizkarian, 1, 1996; 123. orr., euskal azentu-motak eskualdeka kokatzekotan, Gamindek argitaratu berri duen mapa).

Dagoeneko azaldu dugunez, ezkerretik kondatuz bilatu behar da azentudun silabaren kokagunea. Baina, jakina, bizkaitar Kostaldeko euskalki tonalen ezaugarri nagusia diren "maiztasun-zelaiak", desagertu egiten dira Ekialderantz joatean. Eta desagertu aurreko molde erdibidekotan topatzen.

Lapurdi eta Baztandik Ekialderantz, azentua *eskuin aldetik* silabak kondatuz bilatu behar da. Ñabardura askoren arabera esakera aldatuz eta desitxuratuz, agian. Baina grezieraz, latinez edo gaztelaniaz bezala, europar "normaltasuna"ren barruan, azentu-unitatearen *eskuin aldera* begiraturaz.

Ekialdeko euskalkiek, asko eta askotan azpimarratu izan denez, euskal ezaugarri batzuk atxeki badituzte ere (deklinabidearen eskema paradigmaticoa, adibidez; eskuin aldeko atzizkiek askotan eraginik ez dutelarik), kutsu erromanikoa ere badute. Nominatiboaren paroxitonia, batez ere.

Horretara, *Altziürükii* eta *entbelegátii* ditugu Zuberoan; *begietáko gáitze* Ultzaman; Salabúru Baztanen (Salaburu arizkundar Errektoreak berak azpimarratu izan duenez); *bataiárrian*, lau silaba, Elkano-ko hizkeran, XIX. mendean; eta abar.

Mendebaldeko hizkeretan, aldiz (benetako doinu-azentua izan, ala ezker aldeko joera gailurtzailea soilki) ez da hori gertatzen. Oñatiko hiru adibide hauetan irakurleak berehala uler dezakeenez : *errémentaarixa* (Kandido Izagirre, 102); *afálostia*, *gixátxarkerixa*. Denok [+2] tankera garbikoak.

Toponimoen azterketaren bidez ondoriozta daitekeenez, Ekialdeko euskalkiek *aldatu* egin dute "berriki" beren jatorrizko

azentukera; Mendebaldekoek, eta Bizkaiko itsasertzekoek oso bereziki, antzinako moldeari eutsi diotelarik.

Hots, *doinu-azentu* moldetik, *azentukera gailurtzailera*, oso joera arrunta eta zabala da munduan barrena. Normalena, itxura denez. Kontrakoa ere noiztenka gerta daitekeen arren: Eskandinabiako hizkeretan, adibidez, xehetasun txiki-txiki batzutan.

Are gehiago: Leiden-go Eskolako hizkuntzalariek eta bes-tek, indo-europera zaharra doinu-hizkuntza zela diote orain; gaurko europar hizkuntzak, oro har, stress-hizkuntza (*gailurtzaile*) bihurtu badira ere.

Jatorrian, hitz batez, sustraietara joanda, eta euskara arkai-koaren bila abiaturik, doinu-hizkuntza bat proposatu behar dela dirudi. Europa osoan... bakarra!

Bizkaiko kostaldeko azentukerak oso urrutiraino eramaten gaitu: bai denboran barrena, bai geografian. Plegu berbereko azentu-eskemak aurkitzekotan ... Japon-eraino iritsi behar baitugu!

Azkuek lehendabizi (1931), eta "Oskillaso" bizkaitarrak ondoko urteetan, iradoki eta erakutsi zuten, euskararen gakoak, prosodiaren alorrean, Bizkaiko euskalkietan bilatu behar da.

Gauza bat besterik ez da behar japoniera-bizkaiera kidetasun harrigarri honetaz behin-betiko jabetzeko.

Alde batetik, japonierazko "Japanese Pronunciation Guide" ikasbideari eman dakioke begiraldi bat (Fujito, Nakano, Seton; 1979). Eta bestetik, Gatika-ko herri-hizkeraren azterketa linguistikoa burutzeko, 1992an Gamindek prestatu zuen Tesia.

Ondorioa nabarmena eta ezin tinkoagoa da: bi ahoskereei datxezkien maiztasunezko kurbak, *berdin-berdinak dira*, hauetan eta haietan. "Identikoak", erdal hitzaz baliatuz.

Nola uler daiteke Tokyon eta Bermeon azentukera berbera izatea? Ez dakit.

Baina IV. kapituluan atzera puntu hauetara begira jarriko

garelarik, azkartu egingo zaizkigu jakinduri hutsune hauek; eta harridurak eta kezkek erabat handituko dira.

Beste galdera bat egin daiteke (eta egin behar da, noski): noraino dira iraunkorrak azentuaren alorreko fenomenoak? Posible ote da bitxikeria hauen jatorrian batasun genealogikoren bat egotea? Txiripa hursa ote dira?

Hizkuntz ukipenak, aldakuntzak erakartzen ditu topa egin duten hizkuntzetan; soziologikoki ahulena den hizkuntzan batez ere.

Baina oraingoz, Fonologia supra-segmentalean ez da iritsi, Fonologia segmentalean lortu den maila zientifiko bera: “there is no, at present, any theory of accentual change in the way that there is a theory of phonological change” (Steve Peter).

Baina, oro har, eta lehenengo hurbilketa batez, beste alderdi fonologikoetan bezalatsu, zoru gotorra ikuitzen dugula pentsa daiteke; eta joera iraunkorrak dituztela hizkuntz komunitateek.

Hizkuntza erromanikoetan, adibidez, frantsesa “desbideratu” da bere oxitonia orokorrarekin. Baina gainerako hizkuntzetan (gaztelania, galaiko-portugesa, errumaniera), paroxitonia dago gailen oraindik; latinez estatistikoki gertatzen zenaren bidetik.

Azentuaren mailan ere, autore askoren ustez nabarmen dago sustratoaren eragina: “Por mi parte advertí —idatzi zuen T. Navarro Tomás hizkuntzalari ospetsuak 1935ean— la posibilidad de suponer análogo parentesco entre los rasgos más característicos de *la entonación aragonesa y la vascongada*” (“Documentos Lingüísticos del Alto Aragón” liburuan, 1957, Syracuse-New York; VI.orr.)

Gauza hauek orain hitz gutxitara bilduz, beste hau esan beharra dago. Aspaldiko denboretan euskarak azentu gailurtzaila izan balu (Ekialdeko euskalkiek gaur erakusten dutenaren bidetik), gure bokalismoa azaldu ezina litzatekeela. Silaba azen-

tudunek eta azentugabeek, oso emaitza desberdinak izan baituzte Romanian barrena.

Euskal bokalismoa, beraz, hobeki eta aisago uler daiteke hipotesi tonalean (alegia, euskara zaharra tonala izan zela, gaurko bizkaiera den bezalakotsua), euskara zaharrean azentukera "klasi-koa" postulatzeko badugu baino.

Bizkaiko kostaldean gaur arte atxeki den doinu-azentu bereziak, hitz batez, argi ederrik ekar dezake euskararen eboluzioaren eta jatorriaren ulerketan.

III

BEREZITASUN GRAMATIKAL BATZUK

Alfer-lana litzateke nik hemen euskal gramatika oso bat egitea. Alde batetik, gramatikagintzari dagokion “bekatu” hori aspaldian egina dudalako (ikus *Euskal Gramatika*, 1978). Eta bestetik, hoberik, modernoagorik, eta ez urri, irakurleak eskuragarri baduelako.

Lerro labur hauek, beraz, euskararen ezaugarri gramatikal xume batzuk *gogoraztera* datoz. Ez besterik.

1. Ergatiboa

Haxe izan daiteke euskarak daukan ezaugarriarik sonatuena.

Gure inguruko hizkuntzek ez dute ergatiborik. Honen bila abiatuz gero, Kaukasoraino iritsi behar dugu.

Europar hizkuntzetan barrena, molde bakarra du aditz ekin-tzaren subjektuak:

el perro ha venido / *el perro* ha visto (gaztelaniaz)

le chien est venu / *le chien* a vu (frantsesez).

Subjektua, aldakaitz. Eta aldakaiztasun bera Europa osoan.

Euskaraz ez da hori gertatzen:

zakurra etorri da / *zakurrak* ikusi du.

Horra hor euskaldun-berriek menderatu behar izaten duten lehenengo oztopoa. “Zakurra jan du” entzunez gero, ziplo baitator errepika: “eta zeinek jan du zakurra?”.

Egilea duten ekintzak (parte-hartzaile *eragilea*, nolazpait esateko), eta *egile* aktiborik ez dutenak bereizteko, azterkera arazo larriak ekartzen dizkie ergatiborik gabeko hizkuntzetatik euskaraz ikastera datozen ikasleei. Alegia, denei!.

Ikusi egiten denean, normalean ohartzen ez bagara ere, badaude *ikuslea*, batetik, zerbait edo norbait *ikusten duena*; eta *ikusia*, ikusitakoa, bestetik. Zerbait edo norbait erortzen denean, berriz, *ez du inork erortzen*. Bera da erortzen.

Euskaraz, hitz batez, NOR aditzak eta NORK aditzak bereizten dira. Georgieraz, txetxenieraz, dargheraz, lezgheraz, bezala. Edo-ta, urrunago, tibeteraz.

Ezaguna denez, “*katua* erori da” euskal esaldian; eta “*katua* ikusi du” (*zakurrak*), *katua* berbera agertzen da bietan. Baina lehenengoan, *erori* NOR aditzaren subjektua da; eta bigarrenean, aldiz, *ikusi* NORK-aditzaren objektua. Gaztelaniaz pentsatuz, honetara itzuli behar genituzke esaldiok: “el gato (se) ha caído”; baina “el gato ha sido visto por el perro”.

Erdal itzulpenen molde horri “pasibotasuna” deitu izan zaio: “el verbo vasco es pasivo”, eta abar.

Gaurko euskaldunoi ulergarri gertatzen zaigu aditzen sailkapen bikun horren gakoa. Batean *erori*, *joan*, *etorri* topatzen baititugu; eta bestean *ikusi*, *jan*, *erosi*, adibidez; “Nork erortzen duen” esateak ez du funtsik; poesian edo filosofian ez bada. “Nork ikusten duen”, aldiz, eguneroko ogia da.

Desberdintasun hori, dena dela, ez da beti horren ulerreza; zenbait aldiz aditz berbera NOR-aditza edo NORK-aditza izan baitaiteke: “sartu *da*” posible da; baina “sartu *du*” ere bai. “Hil *da*” posible da; baina, “hil *du*” ere bai.

Berezkuntza hauek zail gertatzen zaizkio erdal ikasleari. Fenomenoak euskaraz azaltzerakoan, beste azterkera bat hartu behar baita abiaburutzat.

Euskal hiztunak, hala ere, gaur egun bederen, ez du aditzaren pasibotasun hori ezertan somatzen. Eta *ikusi dut* “ello ha sido visto por mí” itzultzen dela esaten zaionean, oso uzkur onartzen du azalpena.

Hona hemen, adibidez, Kaukasoko hizkuntzen ikerketan gailen izandako Georges Dumézil jakintsuak idatzirik utzi zuena: “Le lecteur n’oublie pas que ces analyses morphologiques, embriologiques, physiologiques, relèvent seulement de l’histoire; et qu’elles n’affectent pas le sentiment que l’homme qui parle a des rapports qu’il exprime. Le *laze* qui prononce les deux phrases qu’on vient de lire” (alegia, *mamuli-k* batetik, ergatiboan, /-k/ markarekin, euskal *oilarra-k* bezalaxe; eta *mamuli*, bestetik, absolutuan, /-k/ marka gabe, *oilarra* bezalaxe) “considère, dans les deux cas, “le coq” comme l’agent; et n’a pas plus que nous l’impression de décrire deux modes d’action irréductibles, non plus que le *tcherkesse*” (Diogène aldizkarian, 105, 1979; 7.orr.).

Argitzapen txiki bat: frantsesez “laze” eta “tcherkesse” deritzen bi hizkuntza horiek, Kaukasian mintzatzen direla.

Sendimendu edo inpresio horien alorrean, gauza berbera gertatzen da bertagoko hizkuntzetan. Ingeleseztan mintzo denak “I’m thirsty” (intr.) eta “I’ve seen” (tr) esaldien artean, ez du inolako etenik “senditzen”. Bitasun hori ez da batere “logikoa”: frantsesez bizi direnak, lasai, eta argitasun osoan, bizi dira “j’ai soif” eta “j’ai vu” esaten ...

Hizkuntzen arteko desberdintasun sakon horiek ulertzekotan, horregatik, ezer gutxitarako balio dute barne-azterketek eta auto-galdekizunek.

Euskararen gramatika transformatzailer bat egin nahi izanez gero, hiru multzotan sailkatu beharko dira aditzak: NOR-adi-

tzak kokatuko ditugu batean, NORK-aditzak beste batean, eta NOR/NORK aditzak, azkenik, hirugarren batean.

Areago. Hiru zerrenda horiek aldatu egiten dira hizkuntza batetik bestera igarotzean: gure *jakin* aditza, euskaraz NORK-aditz segurua euskalki guztietan, NOR-aditza da Kaukasoko *mingrelieraz*.

Oraino beste arazo bat: ergatiboa galdu egin daitekeela hizkuntza batean mendeetan barrena. Pamir-ko *burusbaski* bitxiak berriki galdu bide du ergatiboa.

2. Euskal aditzaren hirukuntasuna

Honetaraz gero, NOR-NORI-NORK famatuaren alorrean sartu gara. Mila katramilaren iturburu!

Eman dezagun adizki hau: *ikus diezaioket*.

Alegia: nik hari gauza bat (ikusten ahal diot). Adizkiak “hiru elementu” ditu. NOR elementuari, /d-/ dagokio; NORI elementuari, /-o-/ dagokio; eta NORK elementuari, /-t/ atzizkia.

Inguruko erdaretan adizkiak ez ditu elementu horiek guztiak biltzen; eta izenordeak eta argitzapen lexikalak erantsi behar dira.

Hau dela-ta, eta konbinaketen kopurua handia denez (nik zuri gauza bat, zuek haiei gauza batzuk, hark hiri gauza bat, eta abar luze bat) forma asko eta asko dago; eta honek zaildu egiten du euskararen ikasketa; Montxo Goikoetxea tuterarrak berriki dramatismo apur batez azaldu duenez.

Hots, alor honetan ere, Kaukasoraino joan behar da hizkuntza kideen bila.

Horiez gain, laugarren elementu bat ager daiteke adizkietan: alokutiboen HIRI (edo ZURI) dagokiona, *diot*-etik, horrela, *zioat*, *zionat* eta *ziozut* ateratzen dira.

Honetan ere bere berezitasuna erakusten du euskarak: “la conjugaison allocutive est une des particularités les plus originales du Basque” (R.Lafon).

Inguruko erdaretan, esan beharrik ez, horrelakorik ez da eza-gutzen. Eta aniztasun honetan sortu da, dudarik gabe, erdaldu-nei euskaraz ikasterakoan gertatzen zaiena azken neurri eta iriz-pidetzat harturik, euskal aditzaren “zailtasun” famatua.

Baina gauza ezaguna da hamarna milioika txinatar hurrek aisa menderatzen dutela txinera tonala. Gure baserrietan ere, arrazoi berberengatik, eta analfabetismo osoan mende luzetan egon arren, arazorik batere gabe erabili eta atxeki dute euskal aditza: bere *hika*, *noka*, *zuka*, eta guzti.

Askoz ere zailagoa da, adibidez, gaztelaniaz *temer/ temo*, *temes*, *teme* ikastea; eta, segituan, *tener/ tengo*, *tienes*, *tiene* ongi menderatzea ... Baina, noski, zailtasun nabarmen eta objektibo honek, ez ditu bazterrak harrotzen espainiarren artean; eta euskalerritar erdaldunen artean ere ez.

3. Euskal aspektuaz

Inguruko hizkuntzen eraginez, euskal aditzak, *gaur*, denboraren gainean eraiki du gehienik bere egitura: iragana, oraina, geroa.

Lafonek hau bere Tesian (*Le système du verbe basque au XVI. siècle*, Ed. Delmas, Univ. Bordeaux, 1943) irakatsi zuenez, Kaukasoko eta hizkuntza eslabiarretatik hurbilago, garrantzi handiagoa izan *zuen* antzinatean aspektuak, orain erakusten duena baino.

Gaur bitxi gertatzen bazaigu ere, XVI. mendeko euskaldun peto bati ezinezko gertatzen zitzaion, gaurko balio semantikoan (erd. vengo, viens) *nator* adizkia erabiltzea. Eta ezintasun horren ondorio ezaguna da, oraindik ere, Ipar eta Nafarroa aldean, bizibizirik dagoen “heldu naiz” esaera.

Honen lekukotasun harrigarria ... Garibai arrasatearrak eman zuen bere Errefrauetan: “negua eldu da”, 16.ats.; erdarara Garibaik berak honetara itzulua: “viene el invierno” (ikus “Refra-nes Vascongados”, Madrid 1854, berriki facsimiletan berrargita-

ratua). “Etorri” aditzak aspektu *burutua* duelako gertatzen zen ezintasun hori.

Lafonen Tesia benetako errebelazio bat izan da gu euskalariontzat (Mitxelenak ere bere buruaz aitortu ohi zuenez). Baina, oraindik ere, ez dakit ongi ulertua izan ote den, eta ondorioztatzen diren ideiak, benetan gugan itsatsi ote diren.

Euskara zaharrarentzat, beraz, aspektua ardatz postulatu behar da; moda berri eta erromaniko-aireak beren lekuan jarritz.

4. Bihurkaria eta elkarkaria

Biburkaria adierazteko (“autoforikoa” ere zenbait aldiz deitua) *izenorde* bat erabiltzen da inguruko erdaretan: “Antonio se tiró al mar”.

Euskaraz ez da izenorderik erabiltzen horretarako: “Antonik *bere burua* bota zuen itsasora”. Hitzez hitz erdaratuz gero: “Antonio tiró *su cabeza* al mar”.

Berriro ere Kaukasoko hizkuntzetan aurkitzen dugu izenorderik gabeko esamolde berezi hori: georgieraz, adibidez, “thavi” hitzaren laguntzaz egiten da; “thavi” hori, hain zuzen, georgieraz “burua” delarik.

Beharrezkoa ez den ohar hau, honetaraz gero: “buru” eta “tnavi” kideak, ez direla fonologiaz batere antzekoak; eta, hortaz, *tipologia*-ren mailako ahaidetasunean gaudela bakarrik. Baina hau, halere, zerbait badela.

Eite hau azaldu nahi izatekotan, ezer gutxitarako balio du Logika formalak (Logika “pre-estruturalak” esango nuke, erdaraz); “*bere buruaz beste*” egiten duenak, buruaz gain, besoak, sabela eta hankak botatzen baititu uretara!.

Erdara buru-muinetan itsatsirik daukaten sasi-elebidun batzuek, berehala aurkitzen dute konponbidea: “itsasora *bota zen*” esan dezagun, frantsesez edo gaztelaniaz bezalaxe... Ez da hori?.

Eta gauza beretsua gertatzen zaigu *elkarkariaz*: *recíproco/recíproque* deitua.

Erdaraz *izenorde* batez mamitzen da: “*se abrazaron*” (mutuamente), “*ils s’enlacèrent*”.

Euskaraz *izenorde* arruntetik at dagoen *elkar* unitatea erabil-tzen dugu, berriro ere hizkuntza kaukasikoetan bezalatsu: *elkar* besarkatu zuten (“elkar” hori, Uhlembeck nederlandar zorrotzak uste zuenez, (h)ark/(h)ar bikote errepikakorretik letorkeelarik).

Zenbait aldiz entzun daitekeen “besarkatu ziren” moldea, kalko hutsa da; eta erdal azterkerarekiko morrontzaren zantzu ozena.

Atal honetan sar daiteke agian beste xehetasun adierazgarri hau.

4.1. Ondoko bi erdaretan, bi gurasoen multzo bikunari *aita* hitzarekin lotutako hitzak dagozkio. Gaztelaniaz “los padres” esaten zaio aita-amaren bikoteari; eta frantsesez, “les parents”. Esan beharrik ez “padre/père” hitzekin lotuak. “Patria/patrie” bikotea ere, hitz multzo berari datxekio; eta beti *aita*-hitzarekiko loturan.

Euskaraz ez da hori gertatzen. “*Guraso*” hitzak, “gu” eta “gure” ditu oinarrian; lehenengo pertsonako *izenordeak*. “*Guraso*” hitzak, bestalde, aitonaren aita ere adierazten du aezkeraz. Eta “*buraso*” moldeak ez du bere jatorria izkutatzen; zubererazko “burhatso” aldakiak (bigarren silabako hasperenketa adierazgarriak adierazten duenez) jatorrizko *gure* hori estali ez duen bezala.

Euskal famelia zabaltxoaren indarra somatzen da horretan guztian (sukalde bat, boto bat, Foru zaharraren arabera). Aita familiaren burua zen. Eta, honen ondorioz, oraindik ere gaur bertan, “gure aita etorri da” esaten da baserritarren artean, eta ez “nire aita” (erdaraz “mi padre” esan arren). Aita *gure* taldeburua zen, *gurasoa* hain zuzen.

Batzutan badirudi “Aita gurea” bitxi horren funtsean, ezintasunen bat egon dela. Eta gakoa horixe izan daiteke: “gure aita”, euskaldun osoen artean, “etxean gurekin buru bizi den aita” zela; eta inolaz ere ezin horrela deitu zeruetan bizi den Jainkoari.

“Gure aita” arrunt horren ordez, nahi-ta-ez “Aita gurea” esan behar.

Baina izendapen arazoaz berriro mintzatuko gara ondoko kapituluetan.

5. Multzokaria

Singularraz eta pluralaz gain, euskaraz badago hirugarren numero bat: zenbait aldiz “mugagabe” deitu izan dena (erd. indefinido, indéterminé); eta, agian egokiago, *multzokari* bataia litekeena.

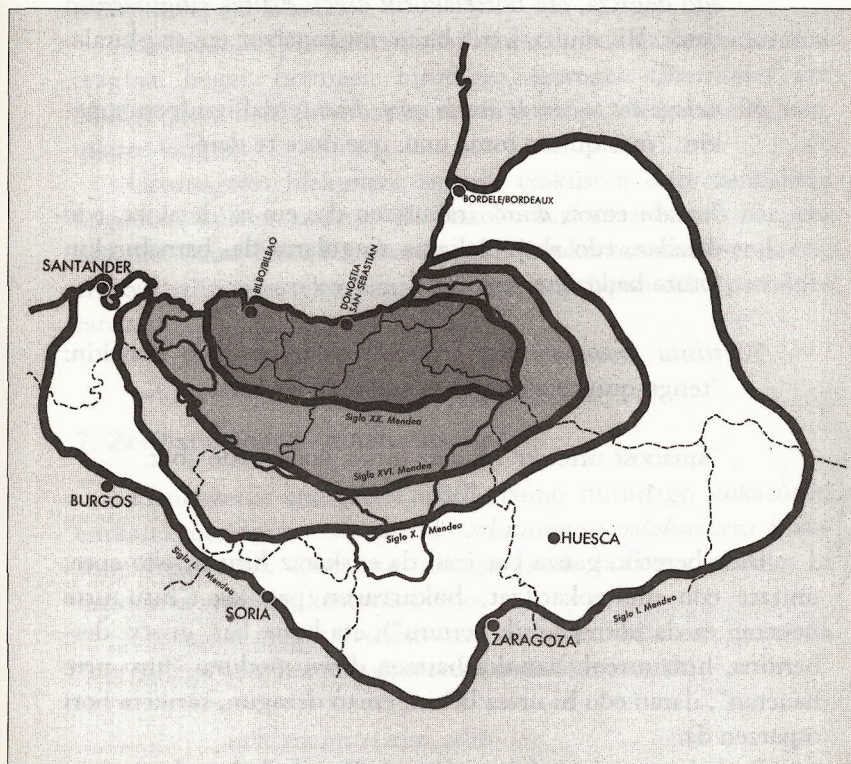
Gaztelaniaz ari garelarik, zalantzagabetzat hartzen dugu “*algunas casas, cuántas casas*”, eta areago “tres casas” sintagmak, “plural”tzat hartzea.

Komunztadura egiterakoan, beraz, “erdal ebidentzia” horietako baten ondorioz, aditza “pluralean jarri beharra” txalotzen dugu (“Logika”ren izenean,jakina). Hori bakarrik ez: “tres casas” multzoa, “las tres casas” multzoaren kopia hutsa iruditzen zaigu...

Euskaraz, ordea, usteak ustel argudio horietan. “Hiru etxe” sintagma, *multzokaria* da; baina “hiru etxeak”, plurala.

Hori dela-ta, bi era desberdinez egin izan da aditzarekiko komunztadura. Erdal moldeak eta erdararekiko morrontzak gure artean indartu ez diren mendeetan barrena: “hiru etxe erosi *dit*” esan da, adibidez; eta “hiru etxeak erosi *ditut*”.

Erabilpen zahar honen frogarik argiena, 1596ko “Refranes y Sentencias” famatuak eskaintzen du. Julio Urkijok aurkitua, eta 1964ko argitaraketan Koldo Mitxelenaren Hitzaurre batez hornitua (Añamendi Sortako 40. eta 55. liburukietan), hona hemen, adibidez, zenbakarien komunztaduraz argi-iturri aparta izan daitezkeen hiru atsotitz hauek:

Euskararen zabalkundea historian zehar

34. *zaran bat dagianak, bi dai* (erdal itzulpen honekin: “quien hiciera un cesto, hará dos”. “Hará” horren azalpenerako, ikus Lafon; “Système”).

“bi dai” irakurtzen da (alegia, bi dagi; eta ez bi dagiz, edo dagitza, eta horrelakorik ezer). Aditza singularrean dator. **Bi**, multzokaria baita, mugagabea; eta ez plurala.

40. *naiago dot to bat, ze amabi emon deiat* (erdal itzulpen honekin: “más quiero toma uno, que doce te daré”).

“amabi emon *deiat*” irakurtzen da; eta ez deizkiat, edo deiadaz, edo abar. Adizkia singularra da, hamabirekin lotuta badoa ere.

50. *tilista aroan amabost urte det* (erdal itzulpen honekin: “tengo quince años por la sazón de las lentejas”).

“amabost urte *det*”. Eta ez ditut, dodaz, edo abar.

Bide beretik, gauza bat izan da euskaraz hiru urteko epea, unitate edo multzokaritzat, **bakarraren** parekoa (“hiru urte honetan ez da horrelakorik gertatu”); eta beste bat, guztiz desberdina, hiru urteok **banaka** hartzen diren modura: “hiru urte hauetan”, ilaran edo bi urtez behin, eman dezagun, sariketa hori ospatzen da.

Euskal esaera jator horien kontra “Logika” abstraktoa aipatzea (zenbaitek Hizkuntzalaritzaren izenean oraindik egiten duen bezala), euskararen funtsa bera ukatzea da; eta interferentziak sagaratzeta. Bide horretatik abiatuz gero, zergatik ez ingelesa salatuko? Ingelesezt, adibidez, “ten pound note” esaten da, “plural” horren “logikak” eskatuko omen lukeenaren aurka ...

Baina ingelesaren kontra ez dira sasi-logikazale horiek menturatzen.

6. Zenbapideaz

Gauza ezaguna denez, inguruko erdaretan *hamar* oinarriaren gainean sortu dira zenbakariak: **treinta/trente** zenbakariak, **tres/trois** gogoratzen dute; **cuarenta/quarante** bikoteak, **cuatro/quatre**; eta abar.

Euskaraz ez. Euskaraz garbi dago zenbaketa hogeitarraren eragina: hogeiei, berrogeiei, hirurogeiei, laurogeiei. (Frantsesez ere badago joera hau, hein batez, eta hizkuntza zeltikoen eraginez: quatre-vingts).

Urrunagoko hizkuntza anitzek erakusten dute zenbaketa hogeikari horren aztarna. Kaukasoko hizkuntzek, oro har, eta hasteko. Baina baita Karakoram mendietako *burushaski*-erak ere; eta Sakhalin uharteko ainu-erak ere bai, Japon-dik Iparralde-rantz.

7. Zenbatasuna vs. nolakotasuna

Frantsesetik eta gaztelaniatik baino hurbilago kokaturik, euskarak berezgune sakona du *zenbatasuna* / *nolakotasuna* bikotean. Ingelesetik askoz ere bertago gaude honetan, ondoko bi hizkuntza erromanikoetatik baino.

Erdararen eragin hazkorraren ondorioz, hala ere, gero eta "normalago"tzat hartzen dira erdal moldeko esaerak:

asko maite zaitut, adibidez;

oso maite zaitut, esan beharrean.

Edo-ta, bide beretik:

ardo *asko* edaten duzu (ardo *mota asko ala?*);

ardo *ugari* edaten duzu, esan beharrean.

Ezinezko arrozkeria litzateke ingelesez, adibidez, “I love you many” esatea; maitasuna ez baita, babarrun aleak bezala, zenbatzen. “I love you very *much*” esatea, aldiz, nolakotasunean, normala da.

Baina “te quiero mucho” esaten da gaztelaniaz (frantsesez “je t’aime beaucoup” esaten den bezala). Eta “muchos/beaucoup” zenbatasunean ere erabiltzen direnez, nekez egingo zaio aurre erdaratikako joera hazkorrari.

Halaz ere, ez gara inondik ere erdarakada honen kontrako lehenengo salaketa egiten ari. Orain dela 66 urte (!!), lerro hauek idatzi zituen Sebero Altubek: “los vocablos que se refieren a seres *no ponderables* o a *objetos* cuya *cuantía* no se acostumbra a determinar por *cifras numéricas*, concuerdan mal en euskera con el adverbio *asko*, empleado en sustitución de *aundiya* o *luzea*” (*Erderismos*, 1930; 244. orr.).

Eta, beraz, esaera hauek onartzen dira: “kee aundiya, gogo aundiya, su aundiya, lokatza aundiya, loi aundiya, egarri aundiya, lotsa aundiya, otz aundiya, bero aundiya, denbora laburra edo luzea, zaletasun aundiya”, etab.. “Su asko”, “muchos fuegos” da Altuberen ustez; eta “argi asko”, “muchas luces” (245).

8. Esaldiko elementuen hurrenkera

Maiz esan da, eta xuxen esan, euskara batetik, eta ondoko bi erdara nagusiak, bestetik, joskeraren alorrean, *aurkaritza betean* agertzen direla.

Eta nahiz esakun hori hertsiki-hertsiki hartzerik ez egon, arunt da aintzakotzat hartzekoa.

Bi esamoldetan bederen osoki betetzen da hori.

8.1 - Euskal *errelatiboak*, hasteko, esaldia erdararekiko *guztiz itzuletara* moldatzera behartzen gaitu. Adib.:

el perro que hemos visto al llegar
le chien que nous-avons vu en arrivant
7 6 5 4 3 2 1

iris-tean ikusi dugu-n zakurr-a
1 2 3 4 5 6 7

8.2 - Fenomeno bera dugu *alderaketetan*. Adib.:

este perro es más viejo que el tuyo
ce chien est plus âgé que le tien
8 7 6 5 4 3 2 1

zure-a baino zabarrago-a da zakur hau
1 2 3 4 5 6 7 8

Kutsu erromaniko handia duten beste errelatibo “bitxi” batzuek, hain zuzen:

zakur hau zabarragoa da ezen-ez zurea, eman dezagun:
7 8 4 5 6 3 2 1

elementu-hurrenkera “txarnegua” edo nahasia salatzen dute; kalko sintaktiko baten fruitu direla.

Eta bego bere horretan gramatika apurtxo hau.

IV

INGURU GUZTIAN EUSKARA ATZERAKA

Euskaldun guztiok, hemengook zein hangoek, geure buruan pairatu dugun sendimena da euskararen desagertzearena.

Fameliatik hasita, horretara. Guretako edonork konda dezake, ia-ia, bere etxeko zaharren batek bederen, euskaraz beterik ez zuela hitz egiten; edo-ta, bakaziotan, osaba-izebak bisitatzen hemengo edo hango herri txiki hartara joaten zenean, “allí sí, allí se hablaba vasco (o euskera) todavía “...” mais si: on parlait basque aux vieux”.

Edo, eskualdeen arabera, are erdaldunenetan ere, hitz hau edo hura euskaraz esaten zela; euskal hitza zenik ere somatu gabe.

Atzerakada horren arrastoa, eguneroko ogia da gure herrian.

Euskarak atzera egin duela sinesteko, beraz, aski da Euskal Herriko seme edo alaba izatea; edo, jaiotzaz kanpotarra izanik ere, arreta apur batez hona eta hara ibiltzea. Gure deiturek eta leku-izenek, galera-kontzientzia hori hartzera bultzatzen gaituzte.

Neure kasuaz bi hitz esanez, esate baterako: nire bi gura-soak, tolosarra bata eta donostiarra bestea izatez, gure etxean erdaraz baizik ez zen egiten; berak nola-halako elebidunak izan arren.

Eta airona-amonen belaunekoetara joz gero, batzuen euskalduntasun hutsaren oihartzunak, hortxe zeuden: halakok eta halakok (baserrian gelditutako senitartekoak, adibidez) hil arte egon

zirela euskal elebakartasunean, gaztelaniaz oso oso nekez moldatzen zirelarik. Andoain-go "Arrieta" baserriko Larramenditarrak, esate baterako, horietakoak ziren. "Amona Iñaxi" (Larramendi Atorrasagasti)-ren senide eta ilobez ari naiz.

Sentipen bera neure auzoan; alegia, Antiguako gure etxetik kanpora irtenez gero. Zapatari-Ixa-ko aldapan gorakoan, adibidez, nire haurtzaroko garaian, baserritarrek ez zuten ulertu ere egiten erdaraz. Gauza berbera gertatzen zen, neronen oroitzapenetan funtsaturik segurta dezakedanez, Igara edo Aiete auzoetan, Donostia ondo-ondoan: jende askok, zaharrek batez ere, erdaraz ez zekitela.

Areago esan dezaket gauza bera, noski, gerra aurrean nik ezagututako Oñatiz.

Jende asko, nabarmenki, euskaldun elebakarra zen; edo-ta ozta-ozta esan zezakeen zerbait erdara egokiaz.

Beste edozein lekutan bezala, Euskal Herrian hauxe izan da hizkuntz ordezkapenaren katea: $B \rightarrow AB \rightarrow A$. Alegia: euskaldun hutsak hasieran; euskaldun elebidunak ondoko belaunaldian; eta erdaldun hutsak bukaeran.

Hain zuzen ere. Elebidun askok eta askok urteetan barrena beren praktikan erdaldun elebakar gisa jokaturik, euskara desagertutzat eman izan da, benetan (ezaguera mailan behintzat) hizkuntza desagertutzat eman *behar* ez zen kasuetan; eta desagerturik gertatu baino urte mordo bat lehenago.

Egia esan: erabiltzen ez den hizkuntza, *bila da*. Erabilpena da gakoa.

Esan beharrik ez dago: gaur bertan ere, egoera berbera ezagutzen dugu hamaika lekutan; euskaldun elebidun askok ez baitute sekula euskara erabiltzen. Hertsiki esan behar da horietaz, beraz, beren inguruan euskararen heriotza bermatzen dutela; eta berak aurrean daudelarik, edozein txakur fatxaren aurrean bezalaxe, euskara *hizkuntza bila* bihurtzen baitute. Beroriek sinetsi ala ez.

Hori dela bide, baliatuko ditugun euskal aztarnak, ezinbestean, euskal *elebakartasunaren* aztarnak izango dira; hizkuntz egoera *minimoetatik behera* neurtuko dugularik.

Bestalde, bada garaia gauzak garbi esateko: sozio-linguistikoki, hizkuntzaren *praxiak* du munta, erabilpenak, begirale hotz batek aurkitzen duena. (Begirale horrek ez baitaki jendeak, ohean, edo bakarrizketa isilean, zein hizkuntza “birtual” ez min-tzo ote den).

Gizartean eta elkarrekiko komunikazioan erabiltzen ez diren hizkuntza horietaz, deus ez dakigu. Kondairan aztarnarik uzten ez dutela dakigu. Eta hau dugu kontutan hartzen.

Etruskera ez da erabiltzen; eta, hortaz, etruskera hizkuntza hila dela diogu. Eta kitto.

Azkeneko mende honetan geografikoki eskualde osoak galdu dituelako, Nafarroako aldakuntzak dira ezagunenak.

Lehen ere, orain dela mende erdi bat, eman dezagun, bage-nekien zedarrri batzuen berri. Bagenekin, gutxi gora-behera behi-nipehin, euskarak, Nafarroako lurraldeetan, atzera egin duela.

Baina gaur egun, Jose María Jimeno Jurio ikertzaile neka-gaitzari esker, zehazki dakigu gure hizkuntza noiz-non suntsitu den. (Ikus, adibidez, *Onomasticon Vasconiae* liburu-sail zaindu bikaina; edo-ta *Fontes Linguae Vasconum* sortako lan eskerga; edo-ta, azkenik, herrikoiago eta eskuragarriago, baina beti trinko eta irmo, bere azkeneko liburu goragarria: *Historia de Pamplona y de sus lenguas*, Txalaparta arg., 1995).

Koldo Artola adiskideari esker izan dut nik Uztarrotzen, Espartzan eta Orotz-Betelun, bertako azken euskaldun zaharre-kin mintzatzeko parada. Beuntzan ere euskaraz mintzatu naiz bertakoekin.

Baina gure seme-alaben belaunaldikoek ezin izango dute gauza bera esan.

Azkue-ren “Erizkizundi Irukoitza”ren egitamuan, gerra baino lehenago, Nafarroan bildutako inkesta-erantzun mordo bat galdu da 1936ko gertaeretan. Eta, jakina: *betirako* galdu da altxor hura. Inguru haietan *hildako hizkuntza* bihurtu baita eus-kara geroztikako urteotan.

“Noiz galdu zen hemen euskara?”— entzuten da maiz. “Noiz galdu zen Iruñean?”, esate baterako. Orain zehazki erantzun dezakegu, galdera xume batzuei bederen.

Mintza bekigu Jimeno Jurio artasonarra: “A principios del siglo XIX toda la población de Iruñerria y valles próximos era euskaldún, y en su mayor parte bilingüe. Lucas Navaz, abad de Zizur Mayor, decía en 1804 que “los feligreses se hallan habituados al basquenz”. Txolin, nacido en Berriosuso, casado en Artica y guerrillero contra los franceses, “era el vascongado más cerrado que había existido en Navarra”, según su amigo Espoz y Mina. Mientras vivió, Joaquín de Lizarraga, vicario de Elcano (Egües), redactó en euskera los sermones para sus feligreses. Falleció en 1835” (Historia de Pamplona, 203).

Bidenabar, eta gauza hauetaz oso jakinaren gainean ez dau den irakurleen zerbitzutan, Espoz y Mina, gerrillaria Idozin-goa zen, Elomendi ondokoa. Eta euskalduna hizkuntzaz.

Edo beste lerro hauetan: “Poco antes de estallar la última carlistada, llegó a Pamplona Leandro Olivier para dirigir el archivo municipal. Afirmó que por entonces el vascuence “se hablaba constantemente en las calles del Carmen, Navarrería y Santo Domingo”, y constató en todos los comercios la presencia de al menos una persona vasco-hablante. Rodríguez Ferrer confirma la noticia al decir que en 1873 todavía “se oye *vascuence*, pero muy mezclado y entre las clases sociales más bajas, en Pamplona, Monreal y Lumbier” (Hist. de Pamplona, 204).

Horra hor sineskaitz gertatzen zaigun egia: karlistaden garaian ere oso euskaldun zegoela Iruñea bera. Zer esanik ez aurreko mendeez: Aita Moret kondairalari famatua, “iruin-xeme”, euskaraz mintzo zen.

Eta euskararen bizitasun horretaz jabetzeko, badauka irakurleak ikerbide atsegin bat: Florencio Idoate artxibariak 1954an argitara zituen bi liburukiak irakurtzea (“Rincones de la Historia de Navarra”); eta irriz eta irribarrez Nafarroa euskaldunaren zantzua adituko du garbiki.

Ondorio bera Jose Anjel Irigaraik Nafarroan barrena landareei buruz egindako ikerlanaren ondoren.

Oso ohar adierazgarriak egin daitezke, bide beretik, Lizarraz eta Lizarraldeaz. Aski da Barrés de Molard-en “Oroitzapenak” berrirakurtzea (1842): “ dans les villages des environs d’Estella il n’y a plus que les vieillards qui aient conservé l’habitude de parler basque” (neure *Euskal Herria helburu* liburuan gogorazi dudanez, 103).

Lizarra elebidunean bertan, gora zetorren erdara azkarki XVIII. mendean; Eraul-go kasuan, esate baterako, somatzen denez. Irantzuko Apatak Eraul herrirako izendatutako (1723) Jose Zufiako apaiz erdalduna, lizarratarra izatez, desagokia zen Eraulen; Lizarra ondo-ondoko herrixka horretan beharrezkoa baitzen oraindik euskalduna izatea .

Hona hemen J. Jurioren dokumentuak diona: “presentará para vicario de la parroquia de Eraul a persona legítima y *hábil en el idioma bascongado*” (Fontes L.V.,67, 1994, 470. orr.). Ezintasun berberak ikutu zuen Jose Arroniz Oteiza apaiza (berau ere Lizarrako semea); Eraul-go parrokiarako izendaturik, euskaraz ez baitzekien.

Oso egoera antzekoak Agoitzi buruz (ikus, adibidez, Jimeno Jurio, Fontes 61, 1992; 457-480):

Laburbilduz; eta Agoitz-ko lau auzoen izenek berek iradokitzen dutenez (Irigoién, Iribarren, Mendiburua eta La Plaza, presesi), euskara izan da bertako mintzabide nagusia oraintsu arte. Berriro ere J.M. Jimeno Jurioren ikerlanak argi-iturri (Fontes L.V. 61, 1992; 457-481), zalantzetarako zirrikiturik ez.

Aspaldiko denboretan Agoitzen apaiz-betekizunak burutzeko euskaraz jakitea beharrezkoa izan bazen ere, laxatuz joan bide zen baldintza hori XVIII. mendean: “ubo párroco que enteramente ignoraba la lengua vascongada, y en un tiempo que hera mucho más necesario que en el presente, respecto de que cada día se conoze mucho más abandono a la lengua

nativa” (1789ko maiatzaren leko txostenetik hartua, Fontes L.V. 61; 460).

Jendeak bazekien Nafarroan egoera honen berri, eta aintzatzat hartzen zuen, halabeharrez. Irunberriko semea zen Juan Ripaldako apaizak, horretara, txikitan etxean ikasia zuen hizkuntza “ahaztua” zeukala-ta, uko egin zion 1735ean Agoitzen postua eskatzeko bere lehenengo burutazioari. Gogoan har beza irakurleak, ohar honen ondorioz, irunberritarrak euskaldunak zirela XVIII. mendean.

Handik 50 urtetara, 1788an, gauzak ez zeuden oso erroitik aldaturik: “El idioma bascongado es natibo y general de este pueblo” (J. Jurio, FLV 61, 464). Eta are datu soziolinguistiko zehatz hau eskaini digu: “de las ochocientas almas, poco más o menos de comunión que hay en el pueblo” (Agoitz-ez ari da) “las quinientas se instruyen y se examinan de doctrina en dicho idioma bascongado” (ib. 464).

Eskolan hala ere erdara besterik ez zen erabiltzen ikasleek debekatua baitzuten eskola barruan euskaraz ezer esatea; Jimeno Juriok dokumentu bidez frogatu duenez: “En la villa de Aoiz, de inmemorial tiempo a esta parte, ha habido y hay escuela de niños, con maestro asalariado, quien *prohibe* a unos y otros *el ablar bascuence*” (467).

Horra hor, argi eta garbi, euskarak Nafarroan jasan duen heriotza “*naturala*”ren froga ... eta gertakari hitsaren garai “prehistorikoa”.

Debekuok, irainak eta eraso anker lotsagalduak oro, mende eta toki guztietako *konstanteak* izan dira Euskal Herriaren Historian eta Geografian.

Helburua, landarea erauzi. Gero,...”azalpenak” asmatuko dira, eta jende onak xeru-xeru sinetsiko.

Baina goazen gu aurrera. Eta igaro gaitezen beste eskualde-tara.

Baina egia esan aurreko lerro horietan idatzitakoa errepikatu besterik ez genuke egin beharko, oro har. Eraso zakar eta bortitzei, itxura leuneko diglosia nabarmenak erantsi zaizkio (“sasi-

diglosia” esatea egokiago litzateke; baina ez gara hemen hiztegi mailako eztabaida horretan sartuko).

Irakur dezagun: “ ... en la villa de Aoiz, cuyos naturales, y especialmente los plebeyos, sólo hablan y entienden la lengua bascongada” (Jimeno Jurio, Fontes L.V. 61, 1992; 474. orr.).

Erdara *goiko* klasearen eskutik nagusitu da Nafarroan, espainiar aparato politiko-militarraren laguntzaz. Horri *etnozidio* esaten zaio, gutxienez; zenbait garaitan egon diren sarraskiak alde batera uzten baditugu.

Gutziz harrigarria da, bidenabar esateko, euskalari ezagun askok, Caro Barojak eta Mitxelenak zabaldutako bidetik, gaztelaniari *euskal jatortasuna* aitortzerakoan egin eta egiten duten lan alienagarri etengabea. Pitxitxo hau adibidez: “el hecho de que el vascuence constituya la lengua privativa de Euskal Herria no es razón para que los vascos miremos como extraño al castellano”... Nork esan zuen berdintsu da; euskotar espagnolista mordo batek sinatuko bailuke.

Egin dezagun alderaketa hau: “el hecho de que el catalán constituya la lengua privativa de Cataluña no es razón para que los catalanes miremos como extraño al castellano”. Zer iradokitzen dio esatera honek irakurleari?.

Edo-ta beste hau: “el hecho de que el castellano constituya la lengua privativa de Puerto Rico no es razón para que los portorriqueños miremos como extraño al inglés” (?).

Gaztelania (hein batez bakarrik) euskaldun elebidunen hizkera gisa jaio zen. Gaztelania Euskal Herriak emandako landarea bada, areago da bertako lore euskara; baina erretolika erdaltzale guztiek goraiatzen dute gaztelania, eta batek ere ez euskararen goitasuna eta jatortasuna.

“Toutes distances gardées”, euskaldun “universal” (alegia, espagnolista) guztiak goraiatzen dira (Unamuno, Ramiro de Maeztu, eta abar); baina oso gutxitan, edo inoiz ez hobe, euskararen alde eta euskaraz ahal zuten guztia eskaini duten euskaltzale **abertzaleak**.

Zezenketekin gertatzen zaiguna izan daiteke argigarria oso.

Nork bultzatzen du zezenen “jatortasuna”ren ideia, eta zeren zerbitzutan? Garbi dago zezenaren inguruko festak (eta ez “corrida” delakoak) Vasconia zaharreko lurraldeetan mundura zirela: Ipar eta Hegoaldean.

Baina zezenketa odolzale eta “txulapoiak”, Espainiako eskuin politikoak bultzatzen ditu aspaldidanik. Euskal Herrian zezen-plazak non eta nork eraikiko, eta hortxe frankismoaren nostalgikoak eta “vasco universal” erdaldun eta erdaltzaleen apostoluak.

Euskalerriko lurraldeetan sortu dira gaskoinera eta navarro-aragonesa, funtsean bederen. Baina gutxitan entzuten dugu (Krutwig edo kenduta) bearnesa eta “fabla chesa” ahuñemenditarra, euskal loreak direla, eta artatu behar direla. Zezen-zaleek eta erderomanoek, “paso” egiten diete “fabla chesa”ri eta Leskun-go hizkerari.

Sustrai arabiar eta musulman galanta du Espainiak. Ez baita (ez bailitzateke hobeto) batere izkutagarria izan behar. Baina, izan, bada.

Bide beretik, Inquisición delakoak eta “pronunciamiento” militarrek, erro sendoak dituzte Espainiaren kondairan. Baina hauek ere disimulatu egiten dira.

Ameriketean Espainiak (euskaldun askoren laguntza suharra-ekin, zoritxarrez) izkiriatu duen kondaira hitsa, kolonialismo basaren adibide odoltsua, ez da batere liluragarria. Baina honetaz harro ere egon bide daiteke. Eta euskal herritar asko, konturatu gabe, agian, oso jakinaren ganean dago Hego Ameriketean gertatzen denaz. Agintearen kontra ari direnak “gorriak” direlakoan... Baina gatzelaniak ari, bertako indioei bizkarra emanez (edo “akulturatu” nahiz ... espaineraz!), eta “Imperio donde no se ponía el sol” delakotik at, ez gorririk eta ez ama-semerik ez bailitzan ...

Sasi-hizkuntzalaritza “neutro” horretaz ok-eginik, horregatik, garaia dugu nori berea eta nori bere izena emateko. Izendapenak ez dira zertan losentxa izan behar.

Funtsean inperialismo arrotzak bultzatu du erdara (bi erdara “estatalak” hobeki) gure herrian. Arjelian, Perun, Letonian eta Armenian bezala.

Aitor dezagun deplauki.

Eta bihur gaitezen alde batera utzitako geure harira.

Euskaraz idatzitako eskaintzarik aspaldikoena (*Euskal Herria helburu* neure liburuan idatzi dudanez), ondoko hau da (gaurko grafiaz transkribaturik): “Ilurberritxo-ri Anderetxo”. Escunhau izeneko herriskan agertu zen aspaldi, Ahuñemendi betean, “Aran” haranean, Erronkari-tik eta Zankozatik urrun agitz.

Euskal Herriak, hitz batez, *eskualde osoak* galdu ditu kondairan barrena.

“Hi ha raons per a creure —idatzi du Joan Coromines hizkuntzalari jakintsuak— que es parlaven varietats bascoïdes a la major part dels Pirineus ... L'èuscar hauria estat *la llengua propia del poble pirinenc*” ... Eta nolabait bere irizpide nagusia borobilduz: “no vull fer-ho sense cridar l'atenció vers la munió de dades e indicis que poden aprofitar els bascoïlegs, per a llurs estudis, dels rastres toponímics que ací he reunit, relatives al *basc extrem-oriental parlat en el nord-oest, oest i centre-nord de Catalunya en el període romà i visigòtic*” (Estudis de Toponímia Catalana, Joan Coromines, Volum 1, 1965; 217 orrialdean).

Bide beretik jotzen zuen René Lafon bordaltar-ziberutarrak: “Si l'on ajoute que des toponymes basques se rencontrent à l'est du pays des Aquitains et de celui des Vascons, en Cerdagne, en Catalogne, et jusqu'à la cote méditerranéenne (Iliberri), on peut affirmer qu'il y a deux mille ans *on parlait basque* de l'Atlantique a la Méditerranée, dans les Pyrénées et dans les plaines qui s'étendent à leur pied; et même sans doute, au moins par endroits, non loin de la vallée du Rhône” (La Langue Basque, 1968; Bulletin du Musée Basque, n. 60, 110 orrialde, Baiona). Liburuskak hau, laburra baina trinkoa eta aberatsa, 1968an idatzi zuen Lafonek; baina 1973an berrargitaratu zuen Baionako Erakustokiak.

Data batzuk ere eman daitezke.

Kataluñan bertan, Ahuñemendi katean, eta Cerdanya deritzon eskualdean (gogoan har bertako Puig-cerdà hiria, adibidez) Ramón de Abadal-en irizpidea oinarriztat harturik, eskualde haietan euskaratik katalanera pasa ziren zuzenean, “sin la fase intermedia de la latinización, eta VI. mendearen inguruan” (ikus Gorrotxategi-ren iritzia, *Onomástica Aquitana* bere Tesian, 96).

Pallars haranean, bide beretik, lau bat mende beranduago gertatu bide zen hizkuntz ordezkapena; Erdi Aro betean.

Data hauek ongi ezkontzen dira lehenagotik geneuzkan beste batzuekin.

Pallars inguruetarako X-XI. mendeak, proposa badaitezke, handik lau mendetara, Ahuñemendi erditsuan, bizirik zirauen euskarak; oso ezaguna den dokumentu bati esker dakigunez.

Oska-ko merkatuan debekatuta zegoen “bascuenz” ez mintzatzea. Hiri-ordenantza hori 1349koa da; eta bere osoan ezagutu nahi duenak, aski du Alfontso Irigoien-en “En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica” liburua begiratzea, 1986, Univ. Deusto; 193. orr.

Egoera Oskan hori baldin bazen, bestalde, mendialdeko haran eta eskualde garai isolatuetan gertatzen zena soma daiteke.

Baina berriro data ilaretara itzulita, hona hemen, Euskal Herri Akitanikoari dagokionez, Txomin Peillen zuberotarrak berriki idatzitako hau: “Jacques Allières pense, par l’observation linguistique, qu’en Chalosse notre euskara aurait pu se maintenir jusqu’au XIII. siècle dans quelques îlots” (Euskera XXXVIII, 1994; 286).

Argitzapen txiki bat: Chalosse izeneko eskualde hori, Akize (Dax) ingurukoa dela; Euskal Herri ofizialetik berrogeita hamar bat kilometrotara, eta Aturri isuraldean gora. Bagenekien, bestalde, Goi Erdi Aroan, Akize inguruan euskara mintzatu izan zela (ikus “Le Matin Basque”, Narbaitz kalonjea, Paris 1975; 33).

Eskualde baskoniko-akitaniko zabal horretan, legetan, fol-

klolean, kultur alderdi askotan, bertan nagusitu diren hizkera erromanikoetan, bere jatorrizko batasunari eutsi zaio.

Pierre Bec erromanistak garbiro izkiriatu duenez: “le gascon, entité ethnique et linguistique *tout à fait originale*; au moins autant sinon davantage que le catalan”. Hori guztia “repose manifestement sur une spécificité ethnique ... à peu près sur tout le territoire où l'on parle, aujourd'hui” (ib. 51).

Amets hiper-abertzaleetan inoiz kulunkatu ez den Julio Caro Barojak ere, aitor bera egin zuen garbiki: “no hay razón para dejar de admitir que en la Aquitania se habló vasco hasta la Edad Media” (Sobre la Lengua Vasca y el Vasco-Iberismo, 101).

Antzeko atzerakada Hegoaldean.

Alferrik litzateke hamaika aldiz baietsi diren gauzak (batzuk neronek *Euskal Herria helburu* liburuan berriki errepikatuak) hemen zehazki gogoraztea (62. orr. eta ondorengoak).

Baina, irakurle berantiarren zerbitzutan, zerbait ekarriko dut orrialde honetara.

Errioxa Garaiko dokumentu bat oroitaraziko dut.

Ojakastroko jendeek eskubidea zuten XIII. mendean itzul-tzailerik gabe *euskaraz* deklaratzeko.

Hots, Merino Urrutia ikertzaileak azpimarratu duenez: “Si en la citada villa (Ojacastro), cabeza del valle en la Edad Media, imperaba el vascuence, lógico es pensar que en los demás pueblos ocurría lo propio... No es de creer que el vascuence se perdiese a continuación, sino que perduraría hasta siglos posteriores, época relativamente próxima”.

Bide bertsutik, dokumentu zaharren irakurketaz ikas daitekeenez, Errioxako Sajazarra leku-izenak (Errioxa) berri-antxaren ordeaz, “*Larrioja*” idatziko bagenu hobeto; “*Larreolha*” idatzera zaharraren ildotik) urrunera garamatza; baina euskal munduan beti. Bizkaitarrek “zeia” esaten zioten merkatua-ri, azokari; 1596ko errefrau-bilduma liluragarrian ongi froga daitekeenez: “Badagik su-atean ipirdia uzkarti, *zeian* berba dai eugaiti” (33.);

eta honetara erdaratua: “Si hazes en la cozina el culo pedorro, hablará por tí *en el mercado*”.

Larrioja-ko leku-izen horrek “azoka zaharrera” garamatza, hitz batez.

Eta Menendez Pidalek gogorazi izan duenez, Okamendietea “de castellanos mojón” baldin bazen, Arabatik Hegoalderantz kilometro mordoska bat eginez, zer ote ziren aspaldiko “arabarrak”, giputxak bezain euskaldun petoak baizik? Mosquera petrikiloari gaizki bazaio ere.

Euskal Herria, bere jatorrian, Oihenarte-ren Baskonia bikoi-tza zen: Iberikoa, Hegoaldean; eta Akitanikoa, Iparraldean.

Gure herriaren sorkuntza politiko nagusia, ez beti zehazki gauzatua eta egokitua, *Nafarroa* izan da; erdaraz “Navarra” eta “Navarre” erdaratua.

Eta osagai eta lotura etnikoaren ardatza (eta arnasa): euskara. Bertako Administrazioak Erdi Aroan “lingua navarrorum”, *nafartarren bizkuntza*, deitzen zutena.

Geroan zer gertatuko den, “geroak erranen”.

Gaur arteko kondaira hor dago. Eta Euskal Herriaren ardatza *nafartar herria* izan da. (Lehen “nafartar arraza” ere deitua).

Egiari bere bidea.

V

EUSKARAREN AHAIDEAK

Honetaraz gero, irakurleak egin dukeen galdera nagusia erantzuten saiatzeko unea heldu zaigula dirudi.

Alegia, hori guztia horrela izanik (betidanik atzeraka ari garela, eta abar), *nondik* etorri zaigu euskara? zein dira gure hizkuntzaren *ahaideak*? (Ahaiderik badugu bederen ...).

Eta “ahaikoa” horietaz ari garelarik, denek ulertzen dute gauza bera, nik uste: *jatorrikidetasuna* bilatzen dugula.

Luzaroko ukipenez sortzen den ahaikoa (Kaukasoko hizkuntza desberdinen artean sortu denaren plegukoa); ahaikoa “horizontala”, nolabait esateko, ez da gure bilaketaren helburua; ezta irakurlerik gehienen katramila nagusia ere. Nahiz Eskualdetako Hizkuntzalaritza deritzona, ukipenen ondoriozko hizkuntz ahaidetan horietaz arduratu, eta uzta galanta ekarri.

Kaukasiara etorrita (baina antzeko oharrak egin genitzake Baltikoko mintzaireraz ari izanez gero): armenierak, jatorriz hizkuntza indo-europarra izan arren, zenbait aldetatik “kaukasiar” kutsua hartu du; aspaldidanik kartveliera, avarera, txetxeniera, eta gainerako kaukasiarren alboan bizi izan delako.

Jendeak (eta euskaldun jendeak oso bereziki) euskararen “ahaideak” zein ote diren galdetzen duenean, galdera honen erantzuna bilatzen du, gutxi gora-behera: zein dira euskararen hizkera *jatorrikideak*?

Zuhaitz *genealogikoak* dituzte kaskoan. Eta frantsesa eta gaz-

telania “anaiak” diren modura, eta latina “ama”, euskararen “anaiak” eta “ama” (linguistikoak) ezagutu nahi dituzte.

Hitz gutxitan, beraz, zer erantzun daiteke horretaz, larri-larrian?.

Orain dela *mila urte, eman dezagun*, gaztelania eta frantsesa gaur egun baino antzekoagoak ziren bezala, aspaldiko euskara eta aspaldiko X hori ere, antzekoagoak izan zirela soma daiteke.

Hitz batez, barne-berreraikuntzaz (Mitxelena saiatu zen azterbidetik) zedarritzen saia daiteke, eta “proto-euskara” hori osatuz joan. Gero horretatik abiatuz, alderaketak egiteko.

Alderaketa hori zentzuz eta funtsez egitekotan, beraz, aspaldiko euskararen molde zahar arkaiko hori bilatu behar dugu aurrenik. Eta, batera, alderagaitzat hautatu dugun X hizkuntza horren molde zaharra zehaztu beharko dugu: Hego-kaukasiar zaharra, bereber zaharra, nik dakit?

Hizkuntza garaikideak alderatu behar baitira: “Mío Cid”en gaztelania, eman dezagun, eta “Strasburgo-ko Zina” delakoan agertzen den frantsesa (gutziz garaikidea izan ez arren)... Baina ez inolaz ere Mío Cid-en hizkuntza eta Molière-rena.

Hamar mende atzerago joz gero ere, gauza bera egin behar genuke: orduko hizkera garaikideak gonbaratu.

Argitu beharrik ez: frantses zaharra ongi ezagu badaiteke ere, euskara zaharra ez dugu maila berean ezagutzen; beronen garapen diakronikoa orpoz orpo jarraitzerik ez dugulako. Ez aisa, bederen. Orain dela mila urteko euskara nola-hala ezagu deza-kegu bakarrik.

Eta orain dela bi milakoa? Eta orain dela lau mila urtekoaz, zer esango?

Hots, problema bertsua izango dugu binomioaren bigarren mintzaira zaharraz: X alderakizun horren antzinako moldea ezagutu behar, ahalik eta ongienik. Errazago gertatuko ote zaigu euskara zaharraren moldea zedarritzen baino? Bereber zaharra, abkhaziera zaharra, erraz ezagutuko al ditugu?

Nafarroako Lergan 1960an aurkitutako hilarri honek argibide hobeak eman ditu euskal penintsulaldearen eta Akitaniaren arteko batasun proto-euskalduna ezagutzeko

Ezezkoa gainean dugu.

Egiteko zaila, beraz, euskararen ahaideen bilaketarena; zientifikoki eta seriotan burutuko baldin bada.

Hizkuntzen eboluzioa nola gertatzen den kontutan hartuz, alor *estrukturaletan* egin beharko da alderaketa; alor hauetxek baitira, sistema bereko atalak direlako, barne orekaz eta iraunkortasunez, aldakaitzenak eta fidagarrienak.

Jadanik aurreko kapituluetan ikusi dugunez, *hiztegiaren* mailako alderaketak, kontu handiz egin behar, mugak ongi ezaguturik. Askoz hobeto, ahal delarik, *morfologi* elementuak alderatzea (izenordeak, adibidez); edo-ta, are hobekiago, *fonologikoak*.

Maila segmentaleko elementuen alderaketa zaila bada ere, are zailagoa izaten da maila supra-segmentalean mogitzea. Fone-
men eta soinuen arteko ñabardurak, gaur bertan ere, aintzakotzat erdipurdi besterik hartzen ez badira, are gutxiago antzinako grafietan. Eta zer esanik ez eskribauak hizkuntza “barbaro” hura ezagutzen ez zuelarik...

Eginkizuna, beraz, zaila da oso. Eta guztiz ezinezkoa, jakina, hizkuntza zahar horretako *testu*-rik batere ez badago; edo grafia ideografikoa besterik ez. Gutxitan gertatzen zaigu, gure zai, idazkera fonologiko zehatzak, mordoka, gure zai egotea... Normalean, mesfidatu egin behar dugu guganaino iritsi diren transkribaketa horietaz.

Aukera, hortaz, *herabetasun* osasungarri eta zuhurraren, eta *agnostizismo* borobilaren artean dago. Gauza hauetaz gure Mitxelenak erakutsi zuen zuhurtzia, erabat bidezkoa eta txalogarria da.

Gutxienez azterbide *zientifikoa* markatu nahi bada.

Eta, bestetan, izkriburik ezean, ezta hori bera ere. Nola ahoskatzen ote zen orain dela bi mila urteko euskara? Nola ote garai hartako etruskera, Ipar-Italian suntsitzera zihoalarik? Nola ote georgiera zaharra? (ongienik ezagutzen duguna, hain zuzen).

Kontuz jokatu beharra, nabarmen. Hori bai.

Baina zerbait esan ahal izateko esperantza ez dugu galdu nahi...

Azkeneko ohartxo bat: zenbait aldiz hipotesi *zientifiko*en mailan mogituko garela; eta beste batzutan, ezinbestean, frogatu ezinezko *irizpide*en mailan. Eta honelakoetan, esan egingo dugu.

Orain dela hogeiki mende, eman dezagun, euskara inguratzen zuten hizkuntzen artean, *indo-europarrak* ziren batzuk; eta beste batzuk, *ez*. Hau, esate baterako, segurua da. Ez da irizpide hutsala.

Hori dela-ta, azpimarratu beharrik ez, hizkuntza indoeuropar horiek, *ez ziren euskararen abaideak*. Hau ziur esan dezakegu.

Euskal Herriaren inguruko hizkuntza zeltikoak, adibidez (Gaztela-koa, Hego Aragoi-koak, eta Garona ibaitik Iparrekoak), *ez ziren* euskararen ahaideak. Hizkuntz multzo berekoak ere ez baitziren.

Hizkuntza auzoetan, horretara, bi hizkuntza gelditzen zaizkigu hautagai: *akitani*era, Iparraldean, Ahuñemendi katearen eta Garona ibaiaren artean, gutxi gora-behera; eta iberikoa, Ekialdean.

Hots, erantzun orokor ximple bat brauki ematekotan, hau esango genuke; *akitani*era, *euskara zela*; eta *iberikoa*, aldiz, *ez zela euskara*.

“Euskara” diogunean, noski, *garai hartako euskara* arkaiko zaharra adierazi nahi dugu.

Arrazoin batzuk emango ditugu orain oinarrizko baiepen horiek funtsatzeko.

1. Iberikoa ez da euskara zaharra

Iberikoa ez da, nolazpait esateko, *euskara arkaikoa*; latina, adibidez, gaztelania “arkaiko”tzat jo daitekeen moduan.

Bide beretik, baina itzuletara esanda: *euskara ez da iberiko modernoa*, iberiko berria. Ez da, bereziki, Menéndez Pidal-ek eta “vasco-iberismo”aren defendatzailek, “neo-ibérico” esan ohi zutena.

Euskara eta iberikoa, hori bai, elkarren ondoan egon dira mendeetan barrena; eta auzotasun luze horrek ohiko ukipen-ondorioak ekarri zituen.

Baina iberikoa eta euskara bi hizkuntza desberdin dira. Hain zuzen bion arteko muga nontsu egon zen zehazki xamar dakigu gaur. *Gállego* ibaiaren isuraldean zegoen, Aragoi Garaian: Leiretik Ekialderantz jo, eta 60 bat kilometrotara (Jose Maria Correa, 1994). Eskualde garaiagoetan, Ekialderago jo behar da. Hori bai.

Gorrotxategi irakaslea oso zuhurki mintzatu da honetaz: “es imposible señalar con precisión el límite entre las hablas aquitanas de los altos valles pirenaicos y el ibérico en la región del subpirineo. Tan sólo nos aventuramos a suponer que esa frontera *no se alejaría de las tierras elevadas dedicadas al pastoreo* (Estudio, 59).

Mintza bekizkigu, eta sarrera eman biezagute, arazo hau xeheki ikertu duten hizkuntzalari famatu batzuek.

*K.Mitxelena*k hasteko: “El ibérico no es la forma antigua del vasco, ni una lengua emparentada próximamente con él” (Emérita, 1955; gero, 1985ean, “Lengua e Historia” izeneko bilduman jaso, 365).

Eta iritzi horretantxe egon zen errenderiarra bere azkeneko urteetan: “Cada vez soy más escéptico en cuanto a un parentesco lingüístico ibérico-vasco” (Fonética Histórica Vascaren edizio berrian, 1977; 547. orr.).

Askoz ere lehenago, 1942-1943 urteetan, bi artikulu mami-tsu idatzi zituen, bide beretik, beste jakintsu handi batek: berriki zendua den *Julio Caro Barojak*; geroago, 1979an, “Sobre la lengua vasca y el vasco-iberismo” deritzon bilduman berrargitaratuak.

Vasco-iberistak eta Schuchardt bera zakarki arbuiatuz (“verdaderos castillos en el aire”), euskara eta iberikoa *bi hizkuntza desberdin* direla esan zuen ausarki.

Bide beretik, antzeko irizpideak defenditu zituen *Antonio Tovar* hizkuntzalari apartak hil arte: “el vasco-iberismo es un error... consistente en confundir pura y simplemente el vasco con el ibero” (La Lengua Vasca, 27; 1950).

Eta ez zen ondoko urteetan bere irizpide horretatik aldatu.

Eta 1959an, bide berberetik (ikus “El euskera y sus parientes”, 39; 1959), ondoko lerro hauek idatzi zituen: “El vasco no es un descendiente del ibérico, aunque haya elementos comunes a una y otra lengua ... no desciende una lengua de la otra, si bien en ambas se descubren elementos comunes, resultantes del activo intercambio que se da en etapas protohistóricas” (38-39).

Eta aurreraxeago: “el vasco actual no se deriva del ibero, no es una lengua neo-ibérica” (ibid., 55).

Gómez Moreno-ren aurkikundearen ondoren (1925), testu iberikoak ongi irakur ditzakegu. Baina ez ditugu ulertzen; testuaren hizkuntza ez baita euskara.

Ulertzen ez den izkribu batean, bapatean hitz batek edo beste euskal itxura borobila izateak (“ili”, eman dezagun; edo “bel(e)s”), gaur egun euskarazko testu batean noizpehinka gaztelaniazko hitz arrotz batzuk topatzean gertatu zaiguna gogorazten digu. Alegia, asimilatu gabeko mailegu “gordin-gordinak” direla.

Mailegu horiek, gainera, egoeraren datu ekonomiko-politikoak kontutan hartuz gero, *iberikotik euskarara* etortzea (eta ez alderantziz), guztiz normala da.

Eman ditzagun orain argudio fonologiko batzuk.

“La fonología del ibérico y la del vasco *se diferencian fundamentalmente*” (Tovar, El euskera y sus parientes; 54).

Egia da iberikoak, euskarak bezala, ez zuela /r/-rik onartzen hitz-haseran. Eta egia, bide bertsutik, iberikoak bi /r/ berezten zituela bokale artean: guk “r” eta “rr” idazten ditugun berberak.

Baina euskara zaharrak bi dardarkariok ongi bereizten zituenik, ez da batere segurua. Boudak, adibidez, pentsatzen zuenez.

Aski da Navarro Tomásék euskal sustratuko Aragoi Garaiaz emandako bilduma aztertzea (ikus arestian irakurritako I. kap.), gugan /r/ - /rr/ dardarkarien arteko desberdinketaren zaharraz, zalantza gotorrak jaiotzeko.

Garbikiago: iberikoak bi dardarkari berezten zituen. Guk ere bai?.

Gaur zubereraz dagoen *r/rr* nahasketa ezaguna, berrikuntza da; ala desberdinketarik-ez zaharraren aztarna?.

Ataunen bertan, adibidez, eta haseran gogorazi dugunez, *berriz* eta *beriz* entzuten dira; *ekarri* eta *ekari*.

Eta Bizkaian Bedarona entzuten da; eta Gipuzkoan *belaze* eta *biaramona*; eta Iparraldean *bedatse*. Zergatik, bizkaieraz, *amarrak*, baina *amabi* eta *amaika*? zergatik “yun bi da” (= joan behar da)?.

Bartoli-ren teoriak hertsiki hartu gabe ere, koka-esparru zabal horrek fenomeno zahar bat iradokitzen du.

Mitxelena berak zalantza batzuk zituen *r/rr* bereizketaren antzinatasunaz, lerro hauetan somatzen denez: “todos los dialectos vascos han conocido *en tiempos modernos* una oposición *r/R*”. (Fonética Histórica Vasca, 327).

- Iberiko eta euskararen arteko *desberdintasunaren alde* mintzo da, era berean, hasperenketaren azterketa.

Oso adierazgarria da, dudarik gabe, iberikoz /h/rik ez ego-tea: “El galo carecía (de H), y en la onomástica ibérica no se documenta; de modo que si hallamos en territorio vascón un nombre con H, tiene muchas posibilidades de pertenecer a la capa lingüística éuscara” (Gorrotxategi, ib. 377).

Eta beste puntu batean: “(La aspiración) es una marca o indicio *muy importante de aquitanidad*” (Estudio, 91).

Hots, grafia greziarrez idatzitako izkribuetan (Alcoy, Mula) hasperenketarik ez dago.

Beste xehetasun fonologiko adierazgarri bat (Tovarrek aspaldian azpimarratua, El euskera, 53).

Euskaraz /s/ren ondoren, /t/ agertzen da (“s” hori gaur “z” zein “s” izkiriitzen ditugunak delarik). Hain zuzen, hortxe dugu

erdal interferentzia fonologiko hazkorraren oztopa-harririk eza-gunena: (aizgorri, ezdakit, eta abar).

Idazkera iberikoan *d/t* bikoteko ozena eta gorra grafiaz bereizterik ez bazegoen ere, idazkera grekoaz bai. “Las transcripciones griegas y latinas —idazten zuen Mitxelena— nos descubren que la lengua (ibérica) conocía la oposición *d/t* ... a pesar de su indistinción indígena” (ib. 337).

Hots, idazkerak ozenak eta gorrak berez ditzakeen testuetan, /s/ren ondoan /b/ dugu (eta ez /p/). “Considerando las inscripciones ibéricas escritas en una variedad del alfabeto griego (los plomos de Alcoy y Mula), tenemos tras *n, r, l* ò *s* tanto *t* como *d*, lo que implica una distinción fonológica que *en tal posición no existe en vasco*, donde hay tendencia a preferir *sonora tras n, r, ò l*, y en cambio, *sorda tras s*” (Tovar, El euskera, 53).

Alcoy-ko Berunean (ikus Caro Baroja, “Sobre la lengua vasca”, 174), testu hauek aurkitzen ditugu: “basbidirbartin”, “seldigadedin”; euskal fonologiaren arabera agertuko ez liratekeen /sb/ eta /sd bikoteekin (/sp/ eta /st/ren ordez).

Fonologi desberdintasun honetan funtsaturik, besterik gabe ere, euskara eta iberikoa bi hizkuntza direla pentsa daiteke.

Baina transkribaketa grekoaz iritsi zaizkigun izkribuak oso gutxi dira; eta ezin egin daitezke baiespen ausartegiak. Eta Sevilla-ko irakaslearen ohar batzuk, irizpide orokorren kontra paraturik (ikus “La lengua ibérica”, 263-287, 1994; Rev. Esp. de Ling.), aburu “klasikoak” onartzea iruditzen zait zuhurrena (Correa irakasleaz mintzo naiz).

2. Akitaniera euskara zaharra da

Hona hemen iritzi batzuk hasteko.

Antonio Tovar-ena aurrenik: “La ecuación aquitano igual a vasco más celta ... nos parece *segura*” (Tovar, El euskera, 1959; 61. orr.). Eta aurrerago: “La lengua aquitana no es otra que el vascuence” (90).

Gaurko (edo atzoko, bederen) gaskoinaren hedadura geografikoa, *zehazki datxekio* antzinako akitanieraren hedadurari.

Lafon-en ustez, bide honetatik, akitaniera “aspaldiko euskara” besterik ez da.

Gorrotxategik, berriz, behin eta berriz aipatua dugun “Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania” izeneko bere Tesi zehatzean (1984), onomastikaz beste oinarririk ez izanik ere, abiaburtzat hartzen du Akitaniako hizkera zaharra, euskara baizik ez zela.

Mendeetan barrena euskarak eskualde zabaletan arrasto handiagorik ez utzi izanak, azalpen *sozio-linguistikoak* eskatzen ditu; Gorrotxategik berak azpimarratu duenez (Estudio, 98). Interesa duen irakurleak aski du nire *Euskal Herria helburu*-ra jo, eta ideion laburtzapena bertan begiratzea.

Oraingoan ere Fonologia gidari hartuz, akitaniera euskara zaharra besterik ez dela aisa froga daiteke.

Fonemen zerrenda, berbera da biotan; eta fonema multzoena ere bai.

/h/ bereziki, gaurko Iparraldeko euskalkietan (eta Erdi Aroko dokumentuetan bezalaxe) *hitz baseran* aurkitzen da: *Harbelex* (Harbel(e)tz, alegia); *Herauscorri* (ik. herauts gaurko euskaraz); *Hars-i* (gaurko hartz); edo-ta, bokale artean: *Lohisi* (ik. lohi), *Biboxus* (ik. gaurko bihotz); edo-ta, azkenik, kontsonante sonante ondoan: *Narhungesi* (Lergako izkribuan, Larhun mendi-izenaren orpotik).

Distribuzioa ere, euskal plegukoa da: hitz amaieran, afrikatua; hitz erdian, frikaria.

/s/ren ondoko /b,d,g/ hirukotea, sistematikoki /p,t,k/ bihurtua: arestian aipatutako *Herauscorri*, *Andoxponni*, *Harspi*, *Bihoscini* (-kini ahoskatua).

Haserako leherkari gorrak (adib. *Cison*, kizon ahoskatua orduan) gure “gizon” bihurtu da, eboluzio eskuar eta iraunkorren bidetik: gonbarazio, gauza, goru, etab...

Leherkari hasperendu batzuk (bigarren silaban gainera!) /h/ transkribaturik topatzen ditugu: *Aberbelst* (= Akher + beltz).

Gaurko /m/ batzuk, /mb/ sudurkariztatutako soinu zahar batetik datoz: *Ombe* = umme (Lergako izkribuan), *ume* gaur. Bide beretik akit. *Sembe*, gaur *seme* ahoskatua. (Puntu honetan, Mitxelenak postulatu zuenaren arabera, bereber-etik bertago dauden formak genituzke aspaldiko denboretan).

Itxura denez, bestalde, diptongo berak (edo bertsuak bederen) ditugu akitanieraz eta gaurko euskaraz.

Bi txistukari batera hizkuntza berean bakana izanik, ez da grafian bitasun hori ongi azaltzen. Baina frikari/afrikatu oposizioa, zehazki agertzen da: *Arixo*, *Harbelex*; baina *Sutugio*, *Asto*. (Honetara *Arixo* hori *Arix* (=h)aritz-en)dat. litzateke). /h/aren falta ez da oso harriztekoa (ikus Peillen-en artikulu mamitsua: "Aintzinako zubereraren aztarna batzuk", *Fontes L.V.* 59, 1992; 97-117).

("Hariztegi" normala, *Axtégi* ahoskatzen da ("osaba zenaren etxea" zehazten du Peillenek); jatorrian "a(r)izteg" dugularik. Lehenengo silabako /h/ren galera horiek, oso ezagunak dira Ekialdeko euskalki honetan: *bi iz*, baina *ebiz* eta *behiz* (ez haiz eta baihaiz). Baina zuberotar euskaltzainaren lekukotasuna aurrerago doa: *Axkáñe*, *Axkarái*, *Axkorriága*, *Atxárte*. Posible da, hitz batez, "aritz" forma zaharra.

Hipokoristikoen ilara, euskararena bera da, edo hor nonbait: *Ombecco* (= umeko, umetxo); *Andrecco* (= andreko); *Sembecco* (= semeko, semetxo; gogoan har gure *astoko*, *mutiko*, etab).

Anderexo, *Sembexo*, *Baicorrixo-k* gaurko tipikariak dirudite.

Zinez esan dezakegu Tovarrekin: "la semejanza entre estos nombres de inscripciones romanas y el vasco es enorme en la Aquitania" (El euskera, 61).

Eta geografi hedadurari dagokionez, hau zehazten: "en el país que conocemos como *vasco*, y en el que incluimos el Alto Aragón y el Occidente de la Cataluña pirenaica, donde está *Isabarre*" (Tovar, *ib.*, 48).

Labur mintzatuz: Erdi Aroan Euskal Herriak bere lurraldeen hiru laurdenak gutxienez, galdu zituen.

Baina Euskal Herritik urrunduz, zer? edo Oihenarten “Vasconia” bikoitzetik at, nahiago bada, non dira gaur gure ahaideak? Ba al dago inor, hobe esan, hizkuntzaren alorrean euskaldunekin sailkatzeko modukorik, askazi edo jatorrikide?.

Bi hipotesi ditugu nagusi begien aurrean:

A) gure ahaideak Kaukasian daude.

B) ez dakigu ezer, ez dakigu ahaiderik dugunik ere; non dauden eta nor ote diren, are gutxiago.

A) *Kaukasiar hipotesiaren* arabera, euskararen ahaideak Kaukasoko mendialdeetan mintzatzen dira.

Ez baita harritzeko aburua. *Tovarrek* “Los innumerables paralelos caucásicos” aipatzen zituen.

Mende honetako lehenengo erdian, joera *kaukasiko* hori izan da nagusi.

Gogoan atxeki dezagun *René Lafon* euskalaria batera izan zela Euskaltzaindiko kide (1953), eta Tbilisi-ko Ikaskuntzako “honoris causa” mailako lagun (1969). Trombetti-ren ildotik, Europa zaharreko “continent linguistique” delakoa suntsitzean, euskara eta kaukasiar hinkuntzak iritsi dirateke guganaino.

Georges Dumézil jakintsuak ere, bide *horretatik* jo zuen. Eta gauza bera *Karl Bouda* eta *Uhlembeck*-ek.

Dumézil-ek “dudarik gabe” bereizten zituen *hiru* multzo: 1/ Gauzak laburtuz, *Ipar-Kaukasooan*, Mendebaldean, *Abkhaz* eta *Adige* hinkuntzak; eta mendikatearen beste muturrean, Ekialdean, eta Kaspio Itsasoraino, *Nakh - Txetxen - Avar* azpi-multzoa. 2/ *Hego-Kaukasooan*, Georgia-ko mintzaira *kartvelikoek* osatzen dute bigarren adarra. Eta 3/ (irakurleak somatu dukeenez) *euskara* da.

Hipotesi honen aldeko xehetasun batzuk zalantza-koak izan arren, beste batzuk, sistematikoki paratzeko modukoak ez izanik ere (hurrengo partean mintzatuko gara hyper-eszeptiko hauetaz) txundigarri agertzen zaizkigu.

Hemen eta han *autoforikoa* berdin egitea, esate baterako, oso bitxia da. Ez izenorde soil baten bidez, aurreko kapituluetan azaldu dugunez, *norberaren burua* aipatuz baizik.

Han eta hemen aditzak hiru elementu ditu: NOR, NORI eta NORK. Hizkuntza kartvelikoek *ergatiboa* dute, beraz. Hobeki esan: hizkuntza kaukasiar guztiak (*bats* eta *udi* izenekoak salbu), dute ergatiboa: “Elles ont en commun plusieurs traits, dont le plus considérable est le “caractère passif” ou plutot “intransitif” des verbes; “je te vois” se dit partout “je suis en vue à (ou sur) toi” (“Langues caucasiennes”, in “Les langues du monde”, Meillet / Cohen, I. lib., 232; G: Dumézil).

Zenbakien alorra ere, argi-iturri gerta daiteke alderaketa horietan. Eta kasu honetan ere bai.

Alde batetik, *eka*-ren bitxikeria dago, *hamaika* zenbakarian bakarrik atxekia (hamar, hamaika, hamabi, hamahiru...). Hots, askotan proposatu izan den ildotik, Bochorishvil hizkuntzalariak berriro aipatu du arazoa: “La existencia del *megrelo aka* ‘1’ aumenta más la probabilidad de su presencia en el vascuence para la formación de su numeral 11 en tiempos remotos” (Fontes 61, 1992; 398).

Mingreli-era hori Hego-Kaukasian mintzatzen da: 300.000 bat hiztun.

Bestetik, *zortzi* eta *bederatzi*-ren kasua dago (erronkarierez eta zubereraz *bederatzu*-ren moldetik ahoskatuak).

Laffitte kalonjeak, Uhlembek-en bidetik, azaldua zuenez, zor-tzi eta bedera-tzi horietan “bi-hamarrera” eta “bat-hamarrera” bilatu behar da. Alegia, hor ageri dela “zor” osagaia, gaurko *biga* izenorde zenbakaria (adjektibo gisa: *bi*).

Bedera-rena, jakina, garbi dago: gaurko *bat* besterik ez da: *bederazka*, *bat-bedera* (erronkariarren “*bapédra*” harrigarria), eta abar. “Tzi” hori (“tzu” Ekialdeko euskalkietan), gaurko *hamar*-en kide litzateke.

Hots *Tovar*-ek aspaldian irakatsi zuenez (ik. “La Lengua Vasca”, 1950; 52) elkarketa mota bera dago “lazo” kaukasiar hizkuntzan ere (Hego-Kaukasian, 100.000 bat hiztun). Han *zortzi*

“zur dzur” esaten baita (= bi hamarretik); kasu honetan **tipologi**azko eiteari, hurbiltasun **fonetiko**a erasten zaiolarik.

Dena txiripa hutsa? Ez dirudi.

Harrigarria da Laponia-ko *saami*-tarrek ere sistema bera erabiltzea, baita homofoni arrastoekin ere: *gav-tzi* eta *av-tzi*, **zortzi** eta **bederatzi** esateko preseski! Ez al dago horretan proto-europera baten sustratoa? “Diñot nik”, bizkaitarrek bezala esatekotan ...

Baina Ert-Ekialdeko parajeetara itzuliz. Bitxia da (baina bitxikeria hutsa, seguru aski) Mesopotamia-ko sumeri-eraren ondoren mintzatua izan zen *akkadi*-eraz (akkadiera semitikoa zen, sumeriera ez) giza-soinaren atal bikunen izenek, euskaraz gertatzen den bezalaxe, **bi** zenbakariarekin nabarmenki lotuta agertzea (gogoan har gure *begi*, *bepuru*, *beso*, *belaun*, *belarri*, *birika* agian ...).

Baina beude horretan “bitxikeria” isolatu horiek. Eta sistemari begira, zer erants genezake alor estrukturalagoetan?.

Has gaitezen izenordeen alorretik.

Dagoeneko idatzi dugunez (III. kap.), euskaraz, senitartetza lotuta dago *gu* izenordearekin: guraso (*gu*-tik hurbil, eta ez *aita*-tik). “Creemos seguro que *guraso* procede del posesivo *gure*, con ese elemento opositivo, con la acepción primaria de “los más nuestros, los más parientes” (El euskara, 35; Tovar).

Hots, “guraso”, *gvari* da georgieraz; eta “gu”, *gv* (Tovar ib. 34-35). “En esta presencia del pronombre de primera persona de plural para nombres de parentesco, el vasco y el caucásico se oponen al indoeuropeo, en el que es muy característico el *posesivo de tercera persona*, con una difusión que podemos considerar general”. (ib. 35-36).

Eta orain Fonologiaren era igaroko gara.

Hizkuntza kaukasikoetan oso normala da leherkarietan korrelazio hirukuna egotea. Georgieraz, esate baterako, /h/az gain, hiru leherkari gor hauek dituzte; /p,t,k/ hirukotea, hasteko;

hiru hasperendu /ph, th, kh/, eta hiru glotal edo egekziozko: /p',t',k'/ (gehi /q'/ atzekoa).

Korrelazio berbera dago *kabardi*-eraz (Ipar-Mendebaldekoa, Lafon-ek behinola, georgierarekin batera ikasia eta ikertua). Korrelazio hirukun berbera *lakh* hizkuntzan (berau beste muturrean, Ipar-Eki-aldeko Kaukasooan).

Mendikate osoan barrena dugu hirukuntasun berbera.

Normalean, leherkari *hasperenduen* jatorrian, hizkuntza askotan, garai zaharrago batean artikulazio-puntu bereko leherkari gorra egon zela kontutan hartuz, ziplo dator burura euskararen eta hizkuntza kaukasikoen arteko eitea postulatzea.

Krutwig-ek horregatixek gaitzetsi zuen hastapenetik (ez horregatik bakarrik, egia esan) Euskara Batuak leherkari hasperenduei bizkar emanez, *oporra*, *otea*, eta *okerra* idaztea.

Baina Mitxelenak ez omen zuen garbi ikusten euskal leherkari hasperendu horien antzinatasuna: "al menos originalmente *ph*, *th*, *kh*, no eran más que variantes de los fonemas *p,t,k*" (Fonética Histórica Vasca, 179).

Eta *ph*, *th*, eta *kh* grafiak, baztertu egin ziren Euskara Batuan.

Bestetik ere, euskaraz *bi* motatako leherkariak genituzkeen. Baina ez hiru, Kaukasooan bezala.

Eta hauxe da nik orain, iradokizun pertsonal gisa, eta hipotesi apalez, orain botako dudana (eta ez lehenengo aldiz!). Ez zait erokeria iruditzen (nahiz maila zientifikoa lortzeko frogak erantsi behar, oraingoz urriegi!), euskal hasperendu batzuen jatorrian, agian /ʔ/ ("hamza") edo /k'/glotalak postulatzea.

Honek, noski, inoiz egiaztatuko balitz, berriro eramango gintuzke Kaukasooaren aldera.

Soinu horiek, enkas esango dut, ez dira guretzat erabat arrotzak; hizkera arruntean balio *fonematikoz* erabiltzen ez baditugu ere.

Elkarrizketetan, adibidez, eta gure onarpena adieraztekoan, [aʔá] esan ([ahá]ren antzera), baina glotalaz; eta bide beretik,

[ʔaʔa] esan dezakegu, hitzik gabe, zerbait ukatzerakoan. Eztul egitean, bestalde, [ʔh] ahoskatzen dugu (ikus P. Ladefoged-en “A course in Phonetics”, New York, 1975; 46).

Euskal *harri* hitza, antzinako *karri batetik sortua ote den zantzua, Uhlenbeck holandarrak somatu zuen oso aspaldian: edo-ta, agian, *[k'arri] edo *[ʔarri] glotaletatik. Baina froga sendorik ez daukat, oraingoz bederen.

Hala ere, Ekialdeko euskalki batzutan, jakina denez (erronkarietaz, zaraitzieraz, Hego-nafarreraren xehetasun batzutan ere bai) *adjektibo* erakusleek *k-* daramate ezker aldean (edo-ta *g-* beste batzutan). Baina euskalki beretako izenorde *anaforikoek*, ez.

Elkano-ko J. Lizarragak, adibidez, “au” idazten zuen, huts-hutsik, anaforiko gisa; baina “-gáu” adjektibo gisa: “echegáu” edo “echegártan”.

Esaldian *aiputan* dagoena *bertan* dagoenean, bertan ageri dela azpimarratzekotan edo, /g/ edo /k/ leherkaria agertzen da.

Ez dakit nik ohar hau gurean inoiz egin ote den. Baina *k*, *g*, *h*/ Ø alternantzia horren tankerako zerbait gertatzen da hizkuntza zeltikoetan.

“Teach yourself” sailean, adibidez, “Gaelic” liburukian (B. Robertson /Iain Taylor, London, 1993), ohar bitxi hau agertzen da 15. orrialdean: **Addressing people** -Personal names often change form, and are pronounced differently, when someone *is being addressed*; e.g. *Mairied* becomes *a Mhairiad*, and *Tormod* becomes *a Thormoid*”.

Gaelikoz, beraz, ondorio semantikoak ditu haserako lenizio horrek. Eta bide beretik aldaketa hauek ditugu: *Calum*, *a Chaluim* bihurtzen da deikari gisa erabilia denean; eta *Katrioa*, *a Chatrioa*.

Liburu berean, eta aurreraxeago, eutsi egiten zaio ohar berari: “the form of the name generally changes when *in the vocative case*; e.g. *Seumas* becomes *A Sheumais*, *Màiri* becomes *A Mbàiri*”. (ibid. 101).

Aldaketa honek erabat gogorazten du Nafarroako Ekialdeko euskalkietan (Egues-ko nafarreraz, aezkeraz, zaraitzieraz, erronkariaraz) gertatzen zena.

Han ere kutsu bereko bitasuna topatzen baitugu:

agerikoa (adj.)	anaforikoa (izenord.)
etxegáú	áú
argigártan	ártan
itzgóí	óri
etxegúra	úra

Ez da ene asmoa hementxe eta sakonki bi fenomeno horiek alderatzea. Baina fonologi alor askotan euskarak eta hizkuntza zeltikoeak oso joera antzekoak izanik, aipatu gabe ez nuen utzi nahi.

Euskal anaforikoeak, ageri denez, ez dute haserako segmen-tuan /g/rik edo /k/rik erakusten. Gaelikozko deikariak ere, bide bertsutik anaforiko abstrakto gisa erabiltzen direnean ere ez. Deitutakoa *agerrian* egoteak bide dakar hasperenketa; berau bigarren silabara aldatzen delarik.

Baina barka bekigu gaelikoarekin batera dugun joera hau gogoratu izana; eta itzul gaitezen Kaukasora.

Honekin guztiarekin loturik, oso fenomeno adierazgarria gertatzen da J. Lizarragaren hizkeran (Elkano hori Iruñea ondoko herriska bat dela gogorazi nahi dugu).

Sandhi arrunt baten ondorioz, /b,d,g/ hirukote *ozena*, /p,t,k/ hirukote gorra bihurtzen da. Hots, salbuespen bat dago: erakus-leena, hain zuzen.

Lizarragaren sermoi ezagunetan, “ezcara” irakurtzen dugu, bai (= ez gara, grafia batuaz). *Baina ...”itzgóí”* izkiriartzen zuen (112) Egues-ko apaizak; eta ez “izkói” edo “izcói”. Behin eta berriz. Beraz, ez da moldiztegiko erratua. Zergatik? Bide bere-tik: batgóí (32); gaitzgonén (44); itzgárrec (178), etab. (“Ongui iltzen...”, Bilbo 1984).

Badirudi leherkari horiek desberdinak zirela ahoskeraz (“echegóntan”, 87; “langáu”, 88; eta abar luze bat “Doctrina Christioarén Cathechima”, Pamplona 1979), edo jatorri desberdinekoak, grafietan gakoa izkutatzen bazaigu ere.

Deiktikoetan agertzen diren leherkari horiek (-*gáu*, -*gói*, -*gúra*) ez dituzte gainerako /g/ kontsonanteen bidea segitzen; ez dira gor baten eskuinean gortzen.

Ez dira mota bereko leherkariak. Ez ote ziren, jatorrian bederen, leherkari glotalaireak edo izan? Nire iradokizun ausart bat besterik ez da.

“Balizko olea” da hau oraingoz; eta okerra baldin bada, “enea da falta, eta ez euskararena”.

Baina honelako zerbait egia balitz, Bouda-ri, Lafon-i eta Dumézil-i eman beharko genieke arrazoa; eta gure senitartekoak Kaukasian bilatu.

Mitxelenak ere “proto-vasco”arentzat postulatzeko zituen leherkari (eta ez leherkariak bakarrik, korrelazio *orokorra* postulatzeko baitzuen) *fortis vs. lenis* zerrenda bikuna, baietsirik gertatuko litzateke; eta leherkariaren alorrean kaukasiar hizkuntzen hirukuntasun eskuarretik hurbil genuke euskara.

Nik neuk, egia aitortzeko, eta *frogabide zientifikorik* oraindik esku-arteaz ez badaukagu ere, Kaukaso aldera begiratuko nuke. Edo inguru haietara bederen.

Pamir eskualdeko *burushaski*-erak ere, arreata osoa merezi luke; puntu fonologiko askotan euskararen senide estu agertzen delako.

Euskaraz bezala, Kaukasoko hizkuntza askotan, azentu nagusia ezkerreko lehenengo silabetan agertzen bide da: lehenengoan maiz (georgiera, archi, bats, txetxeniera); eta beste batzutan ezkerretik bigarrean: tsaxur-eran, adibidez.

Azkeneko datu batzuen arabera, bestalde (ikus M. Haspelmath, *Language* 72 (1996), 127. orr.), zenbait hizkuntza kaukasikotan, *doinu-azentua* dagoela dirudi; Hualdek eta Gamindek

Bizkaiko itsasertzean aurkitu dutenaren antzekoa.

Iradokizunak besterik ez dira oraingoz. Noski!.

B/ Hipotesi honen arabera, orain ditugun datuekin, aski ez direlakoan, *zientziatik at* mogitu behar genuke. Eta beraz, isiltzea onena.

Mitxelena jarrera honetan zegoen. Kaukasiar ahaikoa horretan funski ezin sinetsirik (ikus "*L'euskaro-caucasien*"; orain "Lengua e Historia" bilduman berrargitaraturik, 1985; 458-475), kritika zorrotza egin zuen, eta halako agnostizismoan egon zen hil arte.

Mitxelenaren jakinduri maila eta hizkuntzalari-sena aparta ezaguturik, guztiz kontutan hartzekoa da jarrera hori. Kaukasoko hizkuntzen arteko nahaspila garbitu artean, eta *zein Kaukasoko* hizkuntzarekin saiaturiko garen, garbi erabaki arte, ez da oso serioa hemendik eta handik, nola gerta, puntuxka hau edo hura gogoan hartzea.

Egia da, hitz batez, hizkuntzalaritza *zientifikoaren alorrean*, eta ikerbide zehatzez, *ezin dugula* ezer handirik esan kaukasiar hipotesiari buruz. Itxaron egin behar dugu aurrenik; ia Kaukasiar hizkun-multzo anizkun erogarria pittin bat argitzen den. Eta gero, gero bakarrik, izango da ekinbide burutsua proto-euskara eta proto-kaukasiko hura alderatzen hasteko.

Badirudi, hala ere, Europa-ko sustrato zaharretan eta Kaukaso inguruko arrasto zaharretan aurki daitekeela gakoa.

Badirudi, hitz batez, hipotesi gisa, Dumézil-en irizpidea har dezakegula oinarritzat.

Eta adi egon hango hizkuntzei buruzko aurkikundeetara.

Bigarren partea, jakina, Joan Coromines-en eskabide zaharra izango dugularik: Aragoiko eta Lleida garaiko *euskalki* (sic) zaharrak berrosatuz joan.

Eta *gero*, Mitxelenak eskatzen zuen bezala, alderaketetan barrena abiatu.

VI

EUSKALKIETATIK EUSKARA BATURA

Edozein garaitan eta edozein herrialdetan, hizkuntzek bere-nez dakarten egitura, *dialektala* izaten da; eta, hortaz, Mitxelena-ren hizkera kopiatur: ez dute *sistema bakar bat osatzen, diasistema* bat baizik.

Normalkuntza prozesuaren bidez *dialekto multzo* batetik abiatu beharra dago. Estandarra hautatu eta finkatu arte, hizkuntzak oro dialektotan zatiturik egoten dira.

Eta Euskal Herrian gauza bera.

Euskararen dialektoak, “euskalkiak” (hitza Azkuek proposatu zuen), ez dira hemen azaldutako “bitxikeria” arraro horietako bat; edo-ta “Patuak” Euskal Herriarentzat, ez dakigu nondik nora, izkutuan ezarri dion madarikazio harrigarria.

Aitzitik, eta normala denez, *euskara ere* euskalkitan zatiturik iritsi da gugana; norvegiera edo japoniera dialektotan zatiturik iritsi diren bezala.

Areago: giza-komunitate batean batasun politiko-administratiborik ez egotean, dialekto-zatiketa datxekio. Eta, itzuletara, giza-komunitate horretan batasun politiko-administratiboa sortzen edo gauzatzen denean, epe baten buruan, hizkuntz batasuna darraikio.

Aniztasun dialektala, hitz batez, batasun politikorik ezari datxekio. Eta, alderantziz: batasun soziologikoari, politikoa, ekonomikoari, batasun gain-dialektala datxekio.

Artean, bilakabidea dago. Lehenengo kasuan, batasun politiko-ekonomiko-administratiboa gauzatu ahala, hizkuntzaren mailako batasuna ere gauzatu da. Eta, alderantziz, epe baten buruan, zatiketa politikoak, dialektokuntzaren azkartzea dakar.

Ez da harritzekoa, beraz, hizkuntza *estandarrek*, nazio-proiektuen garapenarekin batera agertzea eta mamitzea. Eta ez da harritzekoa Azkue eta Arana-Goiri garaikideak izatea; eta P.N.V.a eta Euskaltzaindia bateratsu agertzea.

Ildo beretik, *Euskara Batuarekiko* uzkurutasuna eta *Euskal Herri Askatua*-rekiko uzkurutasuna, pertsona multzo bertsuetan aurkitzen dira. Biok elkarri baitatxezkio.

Frankismoak ezer gutxi lagundu zuen, normala denez, Euskal Herriaren osotasuna edo batasuna bultzatzen ezertan. Eta euskararen alorrean ere ez. Euskalkiekiko interesa, berez txalogarria izan badaiteke ere, nolabait euskal batasuna ahul dezakeen heinean, anti-abertzaleen babeslekua izan daiteke. Kataluña Batuaren kontra dauden espāñolistak, adibidez, oso pozik mintzo dira "valenciano"aren alde; are "ibicenco"aren berezitasunen alde ere.

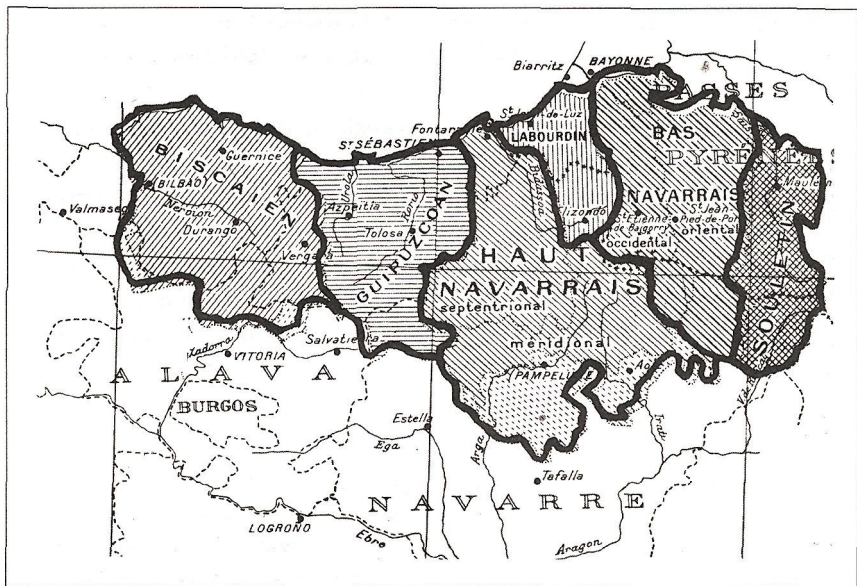
Gurean ere berdintsu: inork ez du *aipatzen* nafarrera mota guztien interes zientifikoa, "navarrista" espāñolistek adina...

Arazoa, halere, faltsua da.

Euskara Batuari funtzio betekizun *orokorrak* dagozkio, *euskaldungo osoari* lotuak. Funtzio *nazionalak*, garbi mintzatuz. *Euskalkieei*, berriz, funtzio *lokalak*, Euskal Herriko *eskualdeei* lotuak, euskaldungoaren *atalei* datxezkienak.

Ez luke funtsik, adibidez, hamaika aldiz esana izan denez, zazpi euskalkien gainean ezarritako liburugintza zazpikoitza. Baina, ildo beretik, eskualdeko prentsak edo irratigintzak funtsa izan dezakete bertako euskalkiaz mamituak: irakurlegoa, entzulegoa edo ikuslegoa, eta *mintzagaia bera*, nazio-mailakoak ez, baik-eta eskualdetarrak direnean.

Baina honekin batera, Euskal Herri osoari (Euskal Uniber-

Bonapartek 1871-1872. urteetan egindako euskalkien banaketa

tsitateko arazoak, eman dezagun; edo industriaren kinkaldiari buruzko gaiak) dagozkion informazioak, *Euskara Batuaz* hedatzea egokiena.

Beste edozein herri normalizatutan bezala.

Funtzio-berezketa hau oraindik garbi ulertzen ez zelako, *Batuaren* urratsa egiteko beharra ez zen batere garbi ikusten. 1960 inguruan, eman dezagun. Dialektalismoak ospe ona zuen, "erki"keriei egoki zetorkien. Inertziak eta alferkeria ere alde zituen.

Euskaltzaleen multzo soziologikoak, bestalde, oso informazio urria zeukan normalkuntza prozesuez.

Alor politikoari begiratu gero, berriz, Arana-Goiri-rengandik beragandik zetorren "separatismo intra-vasco" delakoak, oztopatu egiten zuen normalkuntza; are ideiaren zabalpena ere. Frankismoaren garaian, beraz, oposizio abertzale autonomistaren aldetik (PNVa aipatzea aski), *Euskara Batua*-ren kontrako joera zen nagusi.

Normalkuntzarako lehen urratsak

Hizkuntzen normalkuntza bidea, funtsean, *Aberri Askatua* eraikitzen ari diren leku guztietan berdintsua izanik, halako fenomenologia amankomuna badago; eta benetako hizkuntz lege orokorrak proposa daitezke.

Horixe da, besteak beste, *Einar Haugen* norvegiar-amerikar soziolinguista ospetsuak egin duena (ikus, adibidez, Anwar Dilék prestatutako "The Ecology of Language" izkribu-bilduma mamitsua; Stanford Univ. P. 1972).

XX. mende honen hastapenetan, eta Bonaparte-ren uzta baliatuz eta berrantolatuz, *zazpi* euskalki sailkatu zituen Azkuek. Horietako bat, *erronkaria*, suntsitu egin da geroztik. Eta beste bat, *baxenabarrera*, ez da, oro har, maila idatzian inoiz erabili. Bi euskalki hauek, beste alde batetik, hiztun gutxi daukate; batez ere bizkaierarekin edo gipuzkerarekin alderatuz gero.

Bost euskalki gelditzen zaizkigu, beraz: *bizkaiera, gipuzkera, nafarrera, lapurtera eta zuberera*. Bostok izan dira erabiliak, nola hala, izkiriabide nagusi euskal Literaturan eta itzulpen-lanetan. *Euskal Literaturgintzan*, hitz batez.

Egoera nahasi "boskoitz" horretatik irteteko beharra (zehazki hitz egitekotan, boskoitza baino anizkunagoa ere bazen), azkartuz joan zen gure mende honetan. Nahiz-eta, euskalkikerietan oinarriturik, euskararen estandarizazioaren kontra ari ziren euskaltzaleak oraintsu arte erabat desagertu ez baziren ere.

Soziolinguistika eta Hizkuntz Normalizazioaren ideiak, joan den hogeita hamar urte honetan zehaztu eta mamitu dira. Gertaera berria dugu.

Esana dugunez, euskal izkribuetako grafien aniztasunari amaiera emateko beharraren kezka ("anizkeria" esan genezake lasai; ez baitzen grafian bakarrik azaltzen), azkartuz joan zen XIX. mendean. Eta Euskaltzaindia sortu baino lenenago ere, zenbait girotan, hozitzen hasia zen. Oraino ahul oso, jakina.

L.L. Bonaparte-ren ikerketa dialektologiko miresgarriaren ondorioz, lehenengo olatu normalizatzailea mamitu zen joan mendeko bigarren erdialdian. Printzearen ondotik, Duvoisin kapitaina, Hiribarren, Abbadia, Sallaberry, eta beste plazara ziren; mendeko azkeneko urteetan *Campion* eta *Azkue* gazteekin lotura egin arte.

Euskara Batuaren kezka, beraz, ez zen 1960an "ex-nihilo" sortu; eta 1918an bertan ere ez. Lehenagotik zetorren.

Euskaltzaindia sortu zuen laukote "historikoan", Eleizalde-tar Koldobika zen Euskara Batuaren beharra bizikienik senditzen zuen euskaltzaina: "Tenemos que resolver necesariamente la cuestión de los dialectos; no en cuanto al uso oral y popular, sino en lo referente *al uso literario*. Todas las lenguas han necesitado proceder así en los comienzos de su renacimiento literario: *es tontería pensar que la nuestra ha de ser excepción única*. Pensar que un pequeño pueblo de medio millón de almas, casi analfabeto, muy

poco aficionado a leer, pueda permitirse el lujo de poseer tres o cuatro dialectos literarios, equivale desde luego a negar toda posibilidad de culturalidad euzkérica ...el renacimiento literario de la lengua *está absolutamente condicionado* por la adopción de un *dialecto único y uniforme* para lo escrito y aun para lo oral literario” (Eleizalde, “La lucha por el idioma propio” 1919; K. Zuazok aipatua, Iker 5, 298-299 orr.).

Hau guztia, gaur ongi dakigunez, zeharo urrun zegoen Arana-Goiri-ren teorietatik. Nahiz Eleizalde-ren eboluzioa eztabaidagarria izan.

Azkueren beraren gidaritzapean egin ziren oinarritzko lanak. “Erizkizundi Irukoitza”ren bilketa, Francoren alxamenduak eten zituen; baita hein batean hondatu ere.

Urte luzetan barrena egon ziren izkutaturik. Nafarroan gaindiko inkesta-erantzun ordaingaitzak, beste alde batetik, “desagertu” egin dira: “no podemos dejar de lamentar —idatzi du Ana M.Etxaide kudeatzaileak— la pérdida de más de 100 cuadernillos de respuesta”.

Galdutako inkesten euskalkiak geroztik suntsitu egin direnez, betirako galdu (bide) da galde-sorta bikain hori (xehetasunak ezagutzeko, ikus *iker* 3; bi liburuki, Euskaltzaindia, 1984).

1936ko gerratearen ondoren, bi gunetatik batera abiatu zen egitekoa.

Frankismo gogorra zela-ta (Ahuñemendiko muga erabat hetsirik, eta deserritutako aberkideekin loturak oro ebakirik), *nor* bere aldetik ari, ia-ia, eta ahal zen moduan, bideratu zen Euskara Batuaren prestakuntza.

Iparraldean, *Gregorio Altube*-ren inguruan mamitu ziren proposamenak; eta 1946ko irailean, Baionan, bere plana aurkeztu zuen: “La unificación del Euskara *Literario*” txostena. Lan honek, mugaren egoera zela-ta, ez zuen Hegoaldean ezelako zabalkunderik izan.

Hegoaldean, berriz, *Federiko Krutwig*-en inguruan gauzatu

zen bultzada (protagonisten hitzez esateko: “anomiaren eta sentimiento kabileñoa”ren kontra). Eta 1947an, Azkueren bedein-kazioaz, euskaltzain oso (eta boto-eskubidez horniturik, beraz) hautatua izan zenez geroztik, “lapurtera klasikoa”ren aldeko guruzada hasi zuen Bilboko Erribera kaletik.

Alemanaren kasua gidari, Leizarragak XVI. mendean “Testamentu Berria” itzultzeko erabili zuen hizkera bera proposatu zuen Euskara Batutzat (lapurtera, funtsean, jakina denez; baina baxenabartar eraskinez osatua.

1950eko urtarrilaren 27an horren aldeko apostua egin zuen; hamabi urte beranduago, eta batasunaren aldeko bultzada azkartzen hasia zelarik, “Euskararen ethorkizuna” eman zuen argitara “Egan” aldizkarian.

Bere ideien bilduma gisa lerro hauek bil daitezke: “Euskaldun guztiok gure herriaren batasunagatik, guztiontzako *forma literari bat ukhan behar dugu*, eta ez bata frantses-euskaldunentzat eta bertzea español-euskaldunentzat” (Zuazo, ib., 356).

Proposamen honek gaitzespen borobila jaso zuen autonomista ofizialengandik; eta “Orixe” idazlearengandik ere bai. Euskara Batuaren garapena, horretara, haseratik hozitu zen jelkideen baranoan mogitzen ziren puntuzko, buruzagi politiko eta idazleen kontra. (Ikus, xehetasun handiagoak nahi izanez gero, 1993an AEKren “ele” aldizkarian, 11-12 zenbaki bikoitzean argitara zen txosten-bilduma).

Krutwigen proposamen horiek orduan oso gutxi hedatu baziren ere, euskara batu beharra, bai “barruan” eta bai “kanpoan” (alegia, Hegoaldean eta Iparraldean, gaurko hizkeraz), politikoki geroenean “Ezker Abertzale”ko gazteek onartu zuten sutsu; eta susmo txarrak zabaldu ziren bazterretan.

Hitz batez, gelditu egin nahi zuen “Alderdiak” etxekotzat hartzen ez zuen mogimendua. Edo, gelditu ezinean, geldotu bederen.

Mito bizia bihurtua zen “Orixe” urte haietarako (Nikolas Ormaetxea). Hots, honek, Ameriketatik itzuli berria, erabat gaitzetsi zuen euskara batzeko asmoa bera.

Joera hau betidanik zekarren. Grezia zaharra eredu (lau dialekto greziar literaturaren tresna), aurka paratu zen garbiki: “lamentarse del exceso de dialectos —errepikatzen zuen 1920az geroztik— y quererlos reducir a uno inflexible, formado sí en cuanto al léxico del caudal de todos, pero adoptando una morfología estrecha y matemática, es procedimiento antinatural, antiartístico y absurdo, incapaz de detener la ruina del idioma, y muy capaz de apresurarla” (“Unificación del lenguaje literario”, RIEV, 1920; inK. Zuazoren “Euskararen Batasuna”, Iker 5, 1988; 288).

Orixek, gainera, praktikara eraman zuen bere jarrera dialektozalea. Eta Zeleta-ri 1960an berak azaldu zionez, “Tormes-ko Itsu mutila” liburua, bizkaieraz idatzi zuen; “Mireio”, baxenabarreraz; “Santakruz apaiza”, gipuzkeraz; eta “Barne-muiñetan”, “Euskaldunak”, “Meza Bezperak” eta Agustin Gurenaren “Aitor-kizunak”, napar-giputz antzera” (K. Zuazo, Iker 5; 289).

Ideiak borobildu nahiz edo, hau esaten zuen: “Ez naiz egundo izan Batasunaren aldeko bero-beroa” (ib. 289).

Koldo Zuazoren Tesia argitara arte zalantzazkoa izan zitekeena, orain frogaturik geratu da. Orixek azkeneko Larramendi-zalea izan da alde batzutatik: “El Bascuence es más perfecto con sus dialectos que sin ellos” (189). Euskalkiekiko kutixia, andoaindar josu-lagunagandik jaso bide zuen; honek ere, hitzez hitz, Grezia-ren kasua hartzen baitzuen jarraipidetzat.

Ondoko urteetan Orixek euskal idazleentzat proposatu zuen euskalki-aniztasun *berbera* topatzen dugu Larramendirengan: “esta libertad de hablar y escribir *en todos los dialectos* es la que yo quisiera introducir en todos los Bascongados” (ibid. 193).

Garai hartako euskal idazle nagusia, kontra; eta, izkutuan, Larramendiren besotik. Erdal idazleen aldetik, ez hobeto. Menéndez Pidal-ek ez zuen bere jarrera disimulatzen. Eta gugandik bertago J. Urkijok ere “verdadera utopía” tzat zeukana ezesten zuen.

Indar politiko espanyolistek eta “euskaltzaleek” bat eginik, Euskara Batua...pott!.

Batuaren kontrako ideologia ongi agertzen da Labaien jelkidearen lerro hauetan: “por las propias declaraciones de sus autores sabemos que tomaron la Hache por símbolo de sus propósitos, que son los de *destruir la obra cultural realizada* en los cincuenta años anteriores... Es el odio al cristianismo, no la conciencia de un justo socialismo, lo que les impulsa en su obsesión teórico-revolucionario “Iraultza”, a la negación de los valores del tesoro moral y espiritual de nuestro pueblo”...

Gorrito horren muturkeriaren saiatzaile eta neurri, joera hau dago: “hache” erdal hitza, euskaraz “atxe” (sic) idaztea...

Baina joera hori sustraituta zegoen PNVaren tradizioan: “lo que procede, en mi opinión —Arana-Goiri mintzo— es componer dentro de cada región euskariana que haya sido antes estado autónomo, y se halle en la posibilidad de volver a serlo algún día, un dialecto general... De esa suerte tendríamos un solo Euzkera Guipuzcoano, un solo Euzkera Nabarro, un solo Euzkera Bizkaino”, etc. (ib. Zuazo, 214).

Azkeneko urte hauetan, istilutsu gertatu zen L.T.H. famatua (= Ley de Territorios Históricos), joera intra-separatista sakon horren aurpegi politikoa besterik ez da.

1950 inguruan “barruko” (berriro ere: Espainia Estatu barruko) PNVaren agintariekin tratua, edo haustura-aurreko eztabaida latzak izan ditugunok, ahobatez eman dezakegu leku-kotasun hau: PNVan ultra-probintzikeria idorra zela nagusi. “Primero tenéis que hablar en Gipuzkoa los giputxis, con los burukides de Gipuzkoa. Aparte se hablará del tema en Bizkaia, pero los de allí solos...Eta gero, agian, erabaki orokorren bat hartuko da”.

Pentsamolde honek txundituta uzten gintuen.

Baina gurea ez zitzaien ulergarriago burukideei; gutaz, trufaz, “vosotros los euzkadianos” esaten baitziguten.

“Unificar el euzkera —berriro Arana-Goiri mintzo— de manera que de todos los dialectos, todos los subdialectos, y todas

las variedades se extrajese una sola forma, *ni conviene* por las razones apuntadas, *ni hay en rigor motivo para ello*" (ib. 214).

Sabindiar jatorriko "anti-Batua"koek (Oñatibiak, Latiegik, eta gainerakoek) ez dute ezer *berririk* asmatu. 90 urte beranduago jatorrizko argudio berak errepikatu dituzte, batasunerako prozesoa izugarri mantsotuz. "Euskerazaintza" eta gainerako deitura berriak, oso ideia zaharren izendapena besterik ez dira.

Askoz ere zorrotzago eta profetikoago ulertu zuen arazoa Agustin Xaho zuberotarrak, eta hori joan den mendearen erdian (!). Berrirakur dezagun: "Il s'agit d'arrêter les règles de la meilleure orthographe pour *l'universalité* des dialectes euskariens" (ik. Zuazo, 231. eta ondokoak).

"Notre littérature *nationale*" aipatzen zuen; eta aholku hau ematen: "la richesse et la variété des dialectes euskariens ne doit changer en rien *l'unité et la régularité de l'orthographe nationale*".

Bi karlistaden arteko urteetan mintzo zen horretara Zuberoako gure herrikidea! Arana-Goiri baino 40/50 urte lehenago.

Bidenabar: Euskal Herriaren *batasuna* aldarrikatzen zuen Xahok; hizkuntzaren *batasuna* eskatzen; eta, horrez gain, "sozialista" aitortzen zuen bere burua...

Espainiari buruz, berriz, ez zen batere goxoa: español "guztiak" mespretxatzen zituen, eta "agote"tzat hartzen (Bozate auzoko baztertuak izan dira luzaz, Arizkunen).

Eredugarri zeukan, bestalde, karlista gudari haren jokabidea; beronek, gerratea amaitzean, eta etxerako bidean, Ebro ibaia gurutzatu ondoren, bere soinekoak erre baitzituen; beldurrez-eta, omen, bere sorterri maitatua, Gaztela-aldean kutsatutako "izurriteaz", hondatuko ez ote zuen"...

Xaho oso erraz gaitzetsi dugu, eta ahantzi; "burutik egina" zegoelakoan. Baina bai Euskara Batuari buruz, bai gure herriaren Batu beharraz, eta bai politika-bide ezkertar hartu beharraz, askoz ere profetikoago gertatu da Arana-Goiri baino...

Baina gu geure harira bihurtuz...

Zertara ote dator hori guztia gogoratzea?.

Erantzuna ziplo eman daiteke: orain badakigu, ziur, nork bultzatu zuen gure herria helbururantz; eta nork geldotu eta trahatu. Eta on da, egiaren izenean, gazteagoek jakin dezaten.

Eztabaida giro mikatz horretan, eta Diktadurak inposatzen zigun “diskrezioan”, gertatu ziren urte haietako bilera nagusiak.

Garrantzitsuena, agian, 1956ko irailean Arantzazun Euskaltzaindiak antolatutakoa izan zen.

Besterik ez balitz ere, lehenengo aldiz gerraz geroztik, euskara “batzeko eta osatzeko asmotan”, eta faszismoaren amaiera inondik inora somatzen ez zenean, garaiko euskaltzalerik ezagunenak, ahoz zein izkribuz, kezka berean elkaturik hara agertu zirelako.

Errepikatu egin zen ondoko urteetan Arantzazuko Biltzarrea. Eta 1961ean, deserriratutako euskaltzale gazteek bultzaturik, Baionan sortu zen “Euskal Idazkaritza” izeneko elkarte berria. Honen helburuetako bat, Euskara Batuaren prozesoa azkartzea zen.

Honen eraginaz ospatu ziren Lapurdiko hiriburuan 1964ko bilerak; eta hauetan finkatu ziren, ahulezia osoan ginelarik ere, proposamen xume batzuk.

Hauetxek izan ziren, Mitxelenak berak 1968ko Txosten nagusian izkiriaturik utzi duenez, Ortografia Batuari buruz Biltzarre Nagusian ontzat hartu ziren abiaburuak (ikus *ele* 11-12, 1993; 18. etab.). Bedeinkazio akademikoa eta nolazpaiteko onarpena, Euskaltzaindiari eta Koldo Mitxelenari dagozkie.

Euskara Batuaren garapena behin eta berriz azaldu izan da azkeneko urte hauetan. Oinarrizko liburu nagusia gai hauetaz, jadanik esana dugunez, Koldo Zuazo irakasleak burutu du; eta eskuetan dukezun liburu hau da. “Euskararen Batasuna”, Doktorego Tesia, iker 5, Bilbo, 1988; 430. orr. eta abar).

Urrats guztiak zehazki azaltzea luzeegia litzateke. Hemen urrats nagusiak gogoraziko ditugu.

1978an, Franco hil ondoren, Bergaran ospatu zen VIII. Bil-tzarrea. Zenbaitek “atzerapausu” gisa hartua, eta hamaika ezta-baida mingotsen ikamika eta haserre-bide izanda, /h/aren erabil-pena finkatu zuen, besteak beste; zenbait puntutan aurrerazaleek amore emanaz.

Aditzaren batasuna ere, pausuka erabaki zen. 1973an onartu zen Aditz Laguntzailearen eredua; eta 1974an Aditz Sintetiko-a-rena.

Gero etenaldi luze bat egon zen. “Hitano” alokutiboaren batasuna izugarri luzatu da; eta berriki baizik ez da erabakia izan (ikus Oyharzabal-en txostena, Euskera 1994-3; 969-981. Eta euskera 40, 1995-1; 263/323).

Hartu diren erabakiak, oro har, zuhurtziaz zehaztuak, gipuz-kerietatik urrunduz finkatu dira. Ez beti, egia esan; baina ez da hau xehetasunetan abiatzeko lekurik egokiena.

Orain *zukako* alokutiboa gelditu da erabakizun (*joan duzu*, eta abar); gaur egun Ekialdeko euskalki ahulduetan bakarrik erabilia.

Oro har, beraz, *kode idatziaren* batasuna oso aurreratuta dago.

Ahozko kode-aren arazoa gelditu da erabaki gabe.

Urte askotan barrena, euskara *idatziaren* bateraketa gauzatu den artean, alboan gelditu da *ahozko* euskararen garapena.

Batasun hau bestea baino askoz ere zailagoa dela esanez, herabekeriak egon dira gailen; batez ere beharrezko aipu edo entzutea lukeen euskalaririk ez dagoen ustean.

Baina erdal interferentzien eragina hor dago, gero eta larriagoa; eta euskal Fonologiari eusteko behar hertsia garbi dago. Gure ahoskeraren lardasketa, liburu honetan esandakoak esanik, oso zantzu kezagarria da. Fonologiak hobeki irauten baitu beste alorrek baino.

Hori dela-ta, *Ahoskera Batuaren Batzorde bat* eratu zen orain

dela hiru urte, Euskaltzaindiaren babespean. Gidaritza ofiziala Patxi Altuna euskaltzainaren eskuetan jarri zen. Eta Lourdes Oñederra irakaslearen kudeaketa pean, hamar laguneko lantalde bat hasi zen biltzen 1993-1994 urteetan barrena.

Batzordean egindako lanen emaitzaz, gutxieneko puntuak biltzen dituen Txosten bat aurkeztu zen Leioa-ko XIII. Biltzar Nagusian.

Akordio hori “Euskara” aldizkarian argitaratu da; baina, zoritxarrez, irakurketa bera zailtzen duen transkribaketa eskasez emana (ik. Euskera, 1994-3; 1503/1605 orrialdeetan).

Arauketa lana berriro gelditu da; eta erabakien (“proposamenen” esan liteke egokiago) gizarterakuntza zertan den ez da orpo-zorpo jarraitzen. Esatariek, lokutoreek, irakasleek, ez dituzte askotan ezagutzen ere proposamen horiek.

Azentuari buruzko txosten on bat aurkeztu du Illinois-en irakasle dagoen Jose Ignazio Hualde nafartar hizkuntzalariak (ikus ibid. 1569/1578 orr.; Txostena 1994ko urriaren 7an prestatua izan zelarik). Oraingoz bere horretan gelditu da, segida praktikorik gabe.

Batuak, hitz batez, urrats galantak eman ditu maila idatzian.

Baina ahozkoan tenk egin bide du.

Orain, noski, lan hau borobiltzeko; eta euskararen *corpus*-ari dagozkion puntutxo horiek azaldu ondoren, *status*-ari buruz esan behar genuke zerbait.

“Status”aren azterketa horrek, ordea, *liburu oso bat* merezi (*eta behar*) luke. Beraz, alde batera uztea erabaki dugu.

Hizkuntz eskubideak gaurko Euskal Herrian, erabilpena alorrez alor, demografiaren bilakaera, “mass media” deriztenak zertan diren, euskarazko literaturaren maila edo homologigarritasuna, eta abar luze bat, lan gaitza gaingiroki azaldua izateko.

Glotopolitikari buruz, gauza bat esan dezakegu ermoki: *lurraldetasunaren azpitik*, hizkuntzek ez dutela etorkizunik. Eta

Euskal Herrian gaur ez dagoela inon, ez Baskongadetan, ez Nafarroan eta ez Iparraldean, euskararen etorkizuna berma dezakeen lege-markorik.

Hain zuzen ere, Baskongadetan lortu zen lurraldetasun apurtxo bakarra (8.3 Art.), inpugnatua izan zen, eta baliogabeturik geratu da (10/1982 Legea, Euskararen Erabilpenaz).

Baina *status*-aren azterketak orrialde mordo bat eskatuko liguke; eta gaur eta hemengoan, bete ezina da.

VII

GEROARI BURUZ

Aurreko guztia irakurri ondoren, euskaltzaleak gaur egun kezkatzen dituen beste galdera nagusi honi ez diogu halere erantzun. Alegia, geroari buruz, zer? Antzina sumeriera bezala, edo gure garaitik hurbilago, dalmaziera erromanikoa bezala, euskara ere suntsituko al da hemendik urte gutxitara?.

Galdera honi erantzuteko Fonologiari eta Sintaxiari baino, areago so egin behar diogu *Soziolinguistika*-ri; eta berorrek aldagai nagusizat hartu ohi dituen hiru izariei: hizkuntzaren *eza-guera*, hizkuntzaren *erabilpena*, eta hizkuntzarekiko *jarrera*.

Eta azter-tresna nagusizat, *gizarte-inkestak* eta *ikerbide matematikoak* erabili.

Elebakarrak eta elebidunak

Limoges-ko jendea, eman dezagun, eta bere praxi linguistikoari dagokionez batez ere, frantsesez bizi da. Ez du frantsesaz beste hizkuntzarik erabiltzen, ozta ezagutzen ere askotan.

Limoges-tarra hitz egiterakoan zein hizkuntzaz mintzatuko ote den galdera, ez zaio segurki inoiz ere bururatu: "voilà une question absurde!. Si je parle, je parle français. C'est tout!.

Limoges-ko jendea, eguneroko harreman arruntetan batez ere, *frantses elebakarra* da.

Bide beretik, Salamanca-ko jendea, oro har, gaztelania hutsez bizi da; eta, askotan, ezagutu ere ez du egiten beste hizkuntzarik. Salamanca-ko jendea gaztelanidun elebakarra da (“kastellano” hutsa, gure baserritarren hizkera erabiltzekotan).

Gauza bera gertatzen da Suedian, esate baterako. Goteborg-eko hiritar arruntak suedieraz bizi dira; ez dute, oro har beste hizkuntzarik ezagutzen ez erabiltzen (ingelesez badakite, egia esan, gero eta maizago eskolaren emaitzaz); baina, lehenengo hurbilketaz, suediar elebakarrak dira.

Eta horrelaxe beste hamaika kasutan.

Bruselan, aldiz, Belgikan, ez da hori gertatzen. Bruseldar mordo bat, *elebiduna* da; eta frantsesez zein nederlandera mintza daiteke, eta mintzatzen da.

Gauza bera, edo berttua bederen, gertatzen da Helsinkin, Montrealen edo Rigan: bertako biztanle asko, elebiduna da. Elebitasun hori noraino den osoa, edo orekatua, orain eta hemen albora uzten badugu ere.

Gizarte elebidunetan, horretara, hauxe izaten da lehenengo galdera: zenbat jendek daki A hizkuntza? zenbat jendek B hizkuntza? zenbatek, azkenik, bi hizkuntzak?.

Giro elebakarretan zirrikiturik batere uzten ez duen galdera “ximple” horrek, korapilo gaitzak sortzen ditu giro elebidunetan. Erantzuna ez da batere erraza izaten.

Alde batetik, A hizkuntza zein elebidunek “dakien” erantzutea batere ximplea ez delako. Umeekin ozta-ozta moldatzen den elebiduna, elebiduntzat hartuko al dugu? zein mailatan menderatu behar dira A eta B hizkuntzak elebitasunaren gradoa emateko?.

Eta, beste alde batetik, hizkuntza-galdera horiei buruz oraintsu arte inolako inkesta soziolinguistikorik egin izan ez delako. “Preguntas lingüísticas, ¿para qué?... A quoi bon un volet linguistique?”. Gobernuak, eskualde elebidunetan, mesfidakor agertu izan dira galdera hauetaz; “separatismoa” esna daitekeela-koan, galderarik egin gabe utzi dute arazoa.

Are gehiago mende honetan; “nazio”, “etnia”, eta gainerako hitzok, “arriskugarri” eta “desordenu iturri” gertatzen direlarik. Ez aipatzea ere zuhurrena. Daturik ez, eta kitto. Badakizue: “En France il n’y a pas de problème linguistique; puisque tout le monde parle le français”...

Euskal Herrian, bide beretik, gauza bera. Iparraldean gaur bertan ere ez dago inolako datu ofizialik. Eta Hegoaldean, 1975era arte itxaron behar izan dugu, Franco-ren heriotzaraino, lehenengo zifra soziolinguistiko ofizialak izateko.

Orain datu ofizialak baditugu; batez ere *ezaguera*-ri buruzkoak. Ikus **Euskararen Jarraipena** liburua, Eusko Jaurlaritza, Gazteiz 1995.

Ohar batzuk egingo ditugu bilduma honetaz:

1/ Euskal Herriaren populazioa (1991) hauxe da: 2.872.593 biztanle (44 orr.). Ezaguerari buruz agertzen diren kopuruak, aldiz, 16 urtetik gorakoei buruzko zifrak dira (62 orr.); eta azpimultzo honetan 2.371.200 biztanle daude.

2/ Gazteen ezaguera ez da, beraz, kopuru orokorretan sartzen (“emaitzak 16 urtez goiko biztanleei dagozkie” irakur daiteke 63. orrialdeko taulan).

Hots, euskararen berreskurapena, jakina denez, *gazteei* lotutako fenomeno da (ikastolak eta euskal eskolak, oso bereziki). Orain hemen emango ditugun zifretan, hortaz, badago halako *kontra-desoreka apurra*. Batez ere, jende zaharra euskalduna ez den eskualde erdaldunduenetan. Alegia, berreskurapena indartsuenik datorren lekuetan.

Egoera, hitz batez, eta alde horretatik, hobexeagoa da taula honetan agertzen dena baino.

	Euskaldun hutsak	Elebidunak
Araba	0	15.600
Baxenabarra	500	14.800
Bizkaia	6.600	151.800
Gipuzkoa	11.300	234.100
Lapurdi	2.100	43.300
Nafarroa	2.700	37.500
Zuberoa	300	8.100

Eta honek Euskal Herri osoari buruz hau ematen du: 528.300 euskaldun. Hauen artean, 23.100 dira euskaldun *elebakarrak*, eta 505.200 euskaldun *elebidunak*.

Datu hauek 16 urtetik gorakoei dagokioenez, egoera orokorra hau da:

2.371.200 hiztun
528.300 euskaldun (= %22.28)

Onar ditzagun, abiapuntutzat, Eusko Jaurlaritzaren liburuan kalera diren zifrak eta iruzkinak. Eta ondoriozta ditzagun ideia nagusi batzuk:

1 - Euskal Herrian, larri-larrian, *euskaldun elebakarrik ez dago* (%1 bakarrik). Euskaldunak oro *elebidunak* dira: bai hemen kontutuan hartu ez ditugun "elebidun hartzaileak" deitutakoak (182.700); praktikan erdaldun hutsak (beste %8).

Komunikazioa, beraz, posible da beti ia-ia. Aski da *erdarara* pasatzea. Elkar ulertu beharrak *erdaraz mintzatzeraz bultzaten ditu euskaldun elebidunak*; eta, hitz batez, *euskara ez erabiltzera*.

2 - Euskaraz mintzatzea, gaur egun, *leialtasun kontu hutsa da* gehien-gehienetan. *Ez elkar-ulertu beharrez agertzen den gainditu ezinezko premia*.

Euskaldun elebidunek beren artean ez badute euskararen alde, behar objetiborik gabe, gogor jokutzen, euskara hizkuntza hila date jadanik. Alegia, *erabiltzen ez den hizkuntza bat*.

Euskara *desagertzeko* arriskua, hitz batez, *hortxe dago*, larria da oso; euskaldun elebakarrek atxekitzen zuten azkeneko baradera “faktikoa”, jadanik erraustua izan baita.

3 - *Legetasunari* dagokionez, maila publikoan euskara ez da gaur *inon ezinbestezko hizkuntza*; ezta tokian tokiko Administra-zioa gauzatzeko ere. Madrilgo Gobernuak (Sent. 82/1986) inpugnatu egin zuen “Ley de Normalización del uso del euskara” delakoa. Eta euskara hutsez ibiltzea “ilegala” da. Erabilpenaren Legearen 8.3 puntua “inpugnatuta” baitago.

Baskongadetan ere, ezina izan da lurraldetasunaren arabera inongo eskualde edo udalik antolatzea. Ez dago eskualde norma-lizaturik batere; ezta tokian tokiko arazoak kudeatzeko ere.

Euskararen erabilpena ezin izan omen daiteke inon eta ezer-tarako beharrezkoa Estatu espainolean (eta Hego Euskal Herrian gauza bera). Hain zuzen ere euskararen ezagutu behar hori euskaraz ez dakiten espainiarekiko “diskriminatzailea” izango litza-tekeelako.

“Todo español tiene el deber de conocer la lengua castellana y el derecho a usarla” dio Konstituzioak (3.1).

Baina, bide beretik, inon ez da, simetrikoki, beste hau irakurtzen: “Euskal herritar orok du euskaraz jakin beharra eta erabiltzeko eskubidea”. Gehienez *euskara ezagutzeko eskubidea* aitortzen zaigu (5.1 Foru Araua, 1. art.a).

Desoreka, hitz batez, goi-goian dago ezarrita. Euskara bigarren mailako hizkuntza da Hego Euskal Herrian. Eta askoz ere nabarmenkiago Iparraldean eta frantses legeriaren arabera.

Haserako harira itzuliz.

Hizkuntza baten *ezaguera* garrantzitsua bada ere, are garrantzitsuagoa da hizkuntza horren **erabilpena**.

Hizkuntza *bila* ez baita *ezagutzen* ez den hizkuntza, *erabiltzen* ez den hizkuntza baizik.

Ezagueraren eta erabilpenaren heinak edo tasak, elkarri lotuta daude; eta lotura hori *matematikoki* azter daiteke, Euskal

Herrian azkeneko urte hauetan egiten dugun bezala (ikus “*Sozio-linguistika Matematikoa*”, Txillardegi-Isasi, UEU-EKB, Bilbo 1994).

Hurbil gaitezen pittin bat azterbide matematiko horretara; argitzapen gehiago nahi duenari, arestian aipatutako liburuaren irakurketa gomendatzen diogularik.

Gizarte elebidun batean A eta B hizkuntzak mintzabide dituzten hiru motatako hiztunak daude: a motako hiztunak A hizkuntzaren elebakarrak dira, b motakoak B hizkuntzaren elebakarrak, eta x motakoak, elebidunak.

Adibide *txiki erraz* bat hartuko dugu orain gogoan.

Mintzatzera gerta daitezkeen *bikote* guztiak, 6 motakoak izan daitezke: *aa* motakoak (alegia, bikotean bi a - elebakar gerta daitezke); edo-ta *bb* motakoak, *xx* motakoak; *ab*, *ax* eta *bx* motakoak. Ez dago besterik.

Bikote mota horietako bakoitzean komunikazioa *zein hizkuntzaz* gauzatzen den ulertzea, *oso* erraza da:

aa bikoteetan, A hizkuntza erabiltzen da ziur.

bb bikoteetan, B , ziur.

ax bikoteetan ere, A erabiltzen da nahitaez; x elebiduna, a elebakarren mende baitago: elebakarrak inposatzen du bikotean bere hizkuntza, dakien bakarra.

bx bikotean, bide beretik, B hautatzen da.

ab bikoteetan *ez dago* komunikaziorik, ez baitute hizkuntza amankomunik.

xx bikotetan, azkenik, bi mintzakideok elebidunak izanik, ez dakigu zein hizkuntza hautatuko duten. Gakoa mintzagaia, inguramendua, edo elebidunon “leialtasuna” dira.

Egoera elebidunetan, berehala ikusi dugunez, bikote motarik *gehienetan*, egoera *orokorrak* baldintzatzen du erabat hizkuntzaren hautaketa (edo-ta mintzatu-ezina).

Elebakarrek bi aukera besterik ez dute: beren hizkuntzaz mintzatu eta mintzaraztea; ala mutu gelditu, eta “diskriminazioa” salatzea.

Elebidunek, berriz, *beti* mintza daitezke, eta sekula ez dira

mutu gelditzen. Elebidunek ez dute inoiz “inposaketa”rik egi-
ten; eta, mintzatu ezinik, ez dira inoiz mutu gelditzen.

Giza-multzo elebidunetan, *elebakarrek* sortzen (edo paira-
tzen) dituzte hizkuntz arazoak: bai *inposaketaz*, beren hizkuntza
erabil erazten dutelako; edo baita, beste muturrean, mintzatu-
ezinik, “*diskriminazioa*” aldarrikatzen dutenean.

Mitologia anti-euskaldunak sinets erazi nahi ligukeenaren
aurka, *elebakarrak* dira arazoa (%99 kasutan, erdaldun elebaka-
rrak, beraz). *Elebidunak* inoiz ez; elebakar gisa jokatzea erabaki-
tzen ez duten ber...

Gizatalde batean bi ezaguera-mailak ezagutuz gero, eta ele-
bidunen joerak ezagutuz gero (elebidunen leialtasunak, beraz) bi
hizkuntzen erabilpenen kalkulua problema matematiko erraza
da.

Baina alderantzizko kalkulua ere egin daiteke. Alegia, *gizar-
tean* gertatzen diren erabilpen *enpirikoak* inkesta-bidez neurtuz
gero, elebidunen *leialtasunak* kalkula daitezke; eta, hitz batez,
elebidunen hizkuntz jokabidea antzeman.

Gizarte harreman linguistikoen *egitura* aurki daiteke
horrela: hiztunen artean “isotropia” dagoenez, ala “anisotropia”.
Isotropia dagoenean, hiztunen arteko harremanak berdinak dira,
homogenoak, markatu gabeak: teoriatzko elkar-talde guztiak “de
facto” mamitzen direlarik.

Anisotropia dagoenean, aldiz, hiztunen artean baraderak
agertzen dira: hiztun guztiek ez dituzte harreman linguistikoko
giza-multzokide guztietan. Azpimultzoak daude, elkarrekiko
hetsiak.

Gizarte-isotropiari, matematikoki aisa froga daitekeenez,
hizkuntza minorizatuaren erabilpen *minimoa* dagokio; eta
gizarte-anisotropiari, aldiz, berorren erabilpen *maximoa*.

Erabilpen honi dagokion harremanaren *asimetriak*, bere
zama edo ordain soziologikoa du: bi azpimultzoen sorrerak, ten-
sioa azkartzen du. Eta abar.

Azterketa matematiko hau ez da inondik ere zaila. Eta hau
gabe erdi-ilunpean gelditu ohi diren arazo soziolinguistikoak,

kalkulaketaz argitzen dira (irakur goian aipatutako "Soziolinguistika Matematikoa" liburua).

Egoera (Euskal Herrian, edo beste edozein herrialdetan) matematikoki aztertu ahal izateko, bi datu-sail behar ditugu:

a) alde batetik A eta B hizkuntzen ezaguera mailak. Ezaguera-tasa horiek, bost urtetan behin biltzen dira Hego Euskal Herrian. Aurki ezagutaraziko dira 1996koak, Errolda ofizialaren bidetik.

b) beste alde batetik, **kale-neurketaren** bidez (normalean ez-ofizialak) bi hizkuntzen erabilpen *enpirikoak* ezagu ditzakegu. Azkeneko urte hauetan, adibidez, Siadeco-k eta EKB-k egin dituzte kale-erabilpenaren neurketa batzuk.

Bi datu-ilara horiek izanda, elebidunen *leialtasunak* (edo gizarte-anisotropia mailak) kalkula daitezke; eta egoeraren diagnosi zehatza egin.

Hona hemen bide horretatik argitara emandako artikulua eta ikerlan batzuk:

Bat 3-4, 1991eko maiatzean, 53/92, oinarri teorikoaz,
Txillardegia.

Bat 6, 1992ko otsaila, 142/150, Isasi.

Bat 9, 1993ko apirila, 93/119, Siadeco.

Bat 13-14, 1994ko azaroa, 13/90, Isasi, Agirre, Iñigo,
Amonarriz.

Bat 15, 1995eko uztaila, 75/96, Zinkunegi, Amonarriz.

Hamaika erabilpen-neurketa eta kalkulaketa zehatzen ondorioz, puntu hauek azpimarratu behar dira:

1 - Ez dela egia euskaldun elebidunen axolakabekeriarengatik euskara galtzen denik, eta erdara hautatzen. Euskaldun elebidunen leialtasuna (euskararekiko, jakina) oso handia da, oro har. Euskararen erabilpen murriztaren gakoa elebidunen ahulezian bilatzea, errakuntza borobila da.

2 - Erdara mintzabide hautatzen den asko eta askotan, solaskide erdaldun elebakarren ezintasunean bilatu behar da hautuaren giltzarria. Problema nagusia ez dira euskaldunak, erdaldun elebakarren beharketa etengabea baizik.

3 - Esan ohi denaren aurka berriro ere, kale-neurketetan aurkitu dugun erabilpen-tasa enpirikoa, bertago egoten dela, normalean, ezaguera maila horretan lor genezakeen *maximotik*, *minimotik* baino.

4 - Euskararen kontzientzia eta euskara berreskuratzeko tirria, askoz ere azkarragoak direla euskaldunak *gutxiengoa* diren herrietan (Lizarran, eman dezagun; edo Laudion, Portugaleten), euskaldunak *gehiengoa* diren herrietan baino.

5 - Bai euskararekiko *leialtasunaren* neurketetan, eta bai *gizarterakuntza-tasa*-renean ere, elebidunak euskaltzaleago agertzen direla (praxi linguistikoa), uste genuena baino. Eta, bide beretik, nabarmen dago anisotropiaren hazkundera, eta hau "trinkotzearen" adierazlea da (Txepetxen hizkera erabiltzekotan).

Hitz batez: dudarik gabe, benetako euskaltzaletasunaren sorrera dugu begien aurrean.

Belaun berrietan garbi agertzen da euskararekiko jarrera eragileak ("nuestra desgraciada lengua" negarti eta erdaldun haietatik urrun), emaitza *praktiko eta neurgarriak* eskaintzen dituela. Orain, nahi den krisialdi betean, gora doa euskararekiko leialtasuna, eta *gora* doa gizarte-anisotropia. Bi datu hauek esperantzarriak dira.

Ezaguera-mailako gertaera batzuk, erabakiorrak ez izan arren, zantzu esperantzarriak dira hizkuntzaren geroari buruz:

1/*Baskongadetan*, *gazteen* adin-taldeetan, gehiago dira nola-halako euskaldunak, euskaraz batere ez dakiten erdaldun hutsak baino:

adinak	euskaldunak	erdaldun hutsak
15 - 19	% 29,75	29,03
10 - 14	% 37,32	23,38
5 - 9	% 40,70	29,30

(Euskararen Jarraipena; 302)

Taula horretan errepara daitekeenez, euskaldunen kopurua gorantz doa; eta eskuinaldean ageri den zutabearen topatzen ditugun zifrak, txikiagoak ezkerretan parean dituztenak baino.

Nafarroan ere, joera antzekoa somatzen da; nahiz indar desberdinez hiru eskualde ofizialen arabera.

Eskualde **euskaldunean** (1986) ezaguera maila %19,89 zen zaharren artean. Baina ondoko adinetan jaitsi hondoren, gazteen artean gora joan da euskaldunen kopurua: %27,76.

Eskualde "**mistoan**" euskaldunen mailak gora egin du: zaharren belaunaldiko %10,86-tik, %15,31ra pasa gara gazteen artean.

Eskualde **erdaldunean**, azkenik, guztiz kopuru apaletan bada ere, zifrak gora datoz: %0,76 zaharren artean: %1,80 gazteen artean.

Iparraldean ez da oraingoz gauza somatzen (aurten, 1996, "Institut Culturel Basque" delakoak argitarara eman berri dituen zifrak ditugu gogoan).

Zaharren arteko proportzioa (65etik gorakoena) %37 bada ere, *gazteen* artekoa (16/29 urte) %11 besterik ez da. Familietan frantsesez egiten da normalean, eta transmisioa etenda dago.

Kolapso-kinka dagoela ez da, zoritxarrez, gezurra. Baina, beste indize batzuk ezagututa (jarrerari buruzkoa bereziki) joera-aldakuntza baten bezperan ote gauden pentsatzera eramaten gaituzte.

2 - Euskal Herri osoa kontutan hartuz, eta Jaurlaritzaren "*Euskararen Jarraipena*" Txostena berriro informazio iturritzat, guraso *gazteek* gehiago erabiltzen dute euskara seme-alabekin, guraso zaharrek baino: "gero eta gehiagok egiten dute euskaraz

seme-alabekin: 64 urtez goikoetan, %74ak egiten du euskaraz; 50-64 urte bitartekoetan, %65ak, 35-49 bitartekoetan, %79ak, eta 25-34 urte bitartekoetan, %87ak” (Euskararen Jarraipena, 157). Bide beretik, eta txosten berean aurrerago: “Gazteenek, hots, 25-34 urte bitartekoek, egiten dute euskaraz gehien seme-alabekin” (ibid. 158).

3 - Gazteen arteko gizarte-sareak, askoz ere euskaldunago agertzen dira, zaharren artekoak baino: “Seme-alaben artean” denek edo ia denek “euskaraz jakitea, askoz ere gehiagotan gertatzen da (%20-43 bitartean)” (ib. 170).

4 - “Erdal elebidunen seme-alaben artean, hamarretik seitan (%59) denak edo ia-denak euskaldunak dira, eta elebidun hartzaileen artean hamarretik lautan (%38)” (ib. 171).

Alderdi bihotz-altxagarriak ez dira urri.

Baina dauden alderdi beltzaireak ere behar dira azpimarratu.

Etorकिन multzoa, alderdi politiko espāñolek harroturik eta axaturik, euskal nazio-projektuaren kontra paratu da; eta euskararen kontra ere bai. Erabat Latvian edo Estonian gertatzen den arbuio-fenomeno berberaren ildotik, bertako abertzaletasuna “arrazakeria” gisa salatzen dute... bertara etorri berriek!.

Baltikoan bezala (etorkinak lotsarik gabe Moskuren alde agertuz) hona etorritakoek lotsarik gabe egiten *badute bat* Madrilgo (edo Pariseko) gobernuekin, gurean ere problema latz bihur daitezke espainiar jatorriko etorkinen multzoaren jarrera.

Mintza bekigu arazo honetaz “extremista”tzat nekez har daitekeen Eusko Jaurlaritzaren Txostena (76): “ia etorkin guztiak erdaldun elebakarrak dira: %97”. Euskalduntzeko asmorik batere ez dagoela ageri da. Herri baltikoetan bezala. Euskal herritar erdaldunen arteko joera, hobexegoa da (ibid. 76).

Euskara ikasteko beharrik ere ez baitute senditzen, ikasten ahaleginik egiteko ere ez.

“Euskararen Jarraipena” izeneko txosten horren baikorkeria ofizialek, hala ere, irakurketa kritikoa behar dute.

Indize batzuk garbiki adierazten dutenez, euskararen berreskurapena oraingoz gorantza doan arren, berreskurapen horren

abiadura *moteldu* egin da 1986/1991 bosturtean (ezaguera-mai-laz).

Hona hemen Autonomi Elkarteari buruz kalkuluak erakusten duena:

(hazkundeak)	1981/1986	1986/1991
populazioa	- 0,05	- 0,30
euskaldungoa	+ 2,10	+ 1,91
ia-euskaldungoa	+ 3,14	+ 2,50

(Isasi, Soziol. Mat., 73. orr.)

Euskaldungoaren beraren hazkundera *moteldu* egin zen 1986/1991 epean: %2,10 urteko izatetik, %1,91 urteko izatera.

Eta, *seguru asko* (hauxe da gure kezka!) areago *moteldu* da (areago “*moteldu date*” esango lukete gure klasikoek) orain amaitzen ari den 1991/1996 bosturtean.

Batere fidagarria ez den “ia-euskaldunen” multzoan ere, abiada *moteltzen* hasia zen: %3,14tik, %2,50era.

Hiru Probintzia Baskongadoetan hori gertatzeak, Nafarroan eta Iparraldean, “a fortiori”, *moteltze-joera* okerragoa ote den susmatzera bultzatzen gaitu.

Irlandan (Hego-Irlandan zehazki) Eire Estatu “Askatua” lortu ondoko kurba konkordun berberaren aurrean ez ote gauden iradokitzen du; eta ez ote dugun gaintitu frankismoaren kontrako borrokan sortutako olatuaren gailurrondoa. Agian ez!.

1996ko Erroldako emaitzak oso adierazgarriak izango dira. Goranzko abiada bere horretan (edo bere horretantsu bederen) egoten bada, hainbat hobe. Baina *moteldura* azkartzen bada; edo *moteldu* baino, beheranzko joera bihurtzen bada, eta ehunekoekin zeinua minus-era aldatzen, arazoa guztiz seriotan birplan-teatzeko une bihurtuko da. Zer egin?.

Eireko kasua (zoritxarrez gauza askotan Euskal Herriaren antzekoa) horrelaxe garatu baitzen; eta porrot nazionalaren eredu bihurtu baita gaelikoarena Soziolinguistikazko liburuetan.

Aurkibidea

I. EUSKARA DESBERDINA, ZERTAN?.....	7
II. EUSKAL AZENTUAZ ZERBAIT	21
III. BEREZITASUN GRAMATIKAL BATZUK	31
1. Ergatiboa	31
2. Euskal aditzaren hirukuntasuna	34
3. Euskal aspektuaz	35
4. Bihurkaria eta elkarkaria	36
5. Multzokaria	38
6. Zenbapideaz	41
7. Zenbatasuna vs. nolakotasuna	41
8. Esaldiko elementuen hurrenkera	42
IV. INGURU GUZTIAN EUSKARA ATZERAKA	45
V. EUSKARAREN AHAIDEAK	57
1. Iberikoa ez da euskara zaharra	61
2. Akitaniera euskara zaharra da	65
VI. EUSKALKIETATIK EUSKARA BATURA	77
Normalkuntzarako lehen urratsak	80
VII. GEROARI BURUZ	91
Elebakarrak eta elebidunak	91